

Türkiye’de Bölgelerarası Gelişmişlik Farklarının Bir Yansıması Olarak İşsizlik Olgusu ve Van Örneği*

Mihrican ZORLU GÜNOK**

Öz: Emek gücünü kapitalistlere satarak yaşamını sürdüren ve yaşam koşullarını geliştirebilmek ya da mevcut durumunu koruyabilmek amacıyla bu sınıfla kurduğu iş ilişkisinin sürekliliğini sağlamak zorunda bırakılan işçi sınıfı için işsizlik büyük bir sorundur. Bu sorun çoğu zaman sadece bireysel bir mesele olmanın ötesine geçmekte ve toplumsal anlamda da bir takım olumsuz sonuçları gündeme getirebilmektedir.

Bireysel ve toplumsal yansımalarının yarattığı olumsuz sonuçlar devletler açısından kendisine karşı mücadele edilmesi gereken bir problem olarak tanımlansa da, kapitalist ekonomilerde işsizlik kaçınılmazdır. Kapitalizmin gelişim dinamikleri yedek işgücü ordusu olarak belirli bir işsiz kitleyi yaratmakla birlikte ona ihtiyaç da duyar.

Öte yandan, işsiz kitlelerin herhangi bir ülke içindeki dağılımı çoğu zaman dengeli değildir. Bazı ülkelerin, işsizlik oranlarının düşüklüğü açısından diğer ülkelere oranla daha iyi bir tablo sergilemesine benzer şekilde; ülkelerin farklı bölgelerinde farklı işsizlik oranlarına rastlamak da mümkündür. Gerek ülkeler gerekse bölgeler arasında rastlanması mümkün olan bu dengesizlik, yedek işgücü ordusu olarak işsizlerin nerelere depolandığı ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının nitelikleri konusunda fikir vermektedir. Hiç şüphesiz, bölgelerarası sosyo-ekonomik eşitsizliklerin nedenleriyle ilgili birden fazla faktörden de bahsedilebilir ancak, işsizlik bu faktörlerin bütünü için hem sebep hem de sonuç olarak ele alınması gereken bir olgudur.

Türkiye’ye bakıldığında, bölgelerarası gelişmişlik düzeyleri açısından ciddi bir dengesizlik ve eşitsizlik gözlemlenmektedir. Bu çalışmada, bu farklılığın bir yansıması olarak işsizliğin Van ilindeki görünümü ele alınacaktır. Söz konusu çalışmanın Van örneğinden hareket edilerek Doğu Anadolu’daki diğer illere de ışık tutması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yedek İşgücü Ordusu, İşsizlik, Bölgelerarası Dengesizlik, Van.

* Makale Geliş Tarihi: 11.12.2017

** Dr.,

Unemployment as a reflection of Regional Disparities in Turkey and Van Case

Abstract: Unemployment is an important issue for working class which survives by hiring its labour power to capitalist class and which has to ensure the continuity of working relationship with that class in an attempt to save or improve its current situation.

This issue is generally not an individual problem and it brings up some negative social results. Unemployment is an unavoidable fact in capitalist economies although it is described as a problem which is to be struggled with by government because of its individual and social results. Dynamics of development of capitalism create and need a certain amount of unemployed population as a reserve army of unemployed.

On the other hand, distribution of reserve army of unemployed in any country is usually not equal. Some countries display a better performance in comparison with the others with regard to the rates of unemployment. Likewise, it is possible to discover different unemployment rates in different regions of the same country. This imbalance which is likely to be discovered among countries or regions gives an idea about the question of where the unemployed labour is stored and qualities of inter-regional differences in terms of development. Undoubtedly, more than one factor can be considered in relation to the source of socio-economic inter-regional imbalances. However, unemployment is a fact which should be handled both as the reason and the result for all those factors.

Considering Turkey, a serious imbalance and inequality in terms of inter-regional development is observed. In this study, appearances of unemployment in city the of Van will be discussed. Starting with the example of Van, I t is aimed that the study at hand is intended to illuminate the situations of the other eastern cities

Keywords: Reserve Army of Unemployed, Unemployment, Inter-Regional Imbalance, Van City.

Giriş

“Bir işe sahip olmak”, “çalışmak” sosyalist devlet sistemi ya da kapitalizm öncesi toplumsal ve ekonomik örgütlenme formları açısından belirli bir anlam ifade ediyor olmakla birlikte; ücretliliğin ya da bir iş sahibi olmanın gerçek bir zorunluluk ve yükümlülük olarak gündeme geldiği sosyo-ekonomik örgütlenme hiç şüphesiz kapitalizmdir. Kişinin sahip olduğu emek gücünün piyasada işverenlerce satın alınması onun hem toplumla kurduğu bağ hem de bireysel anlamda kendini o toplumda var etme koşulları açısından büyük önem taşımaktadır. Bir işe sahip olmamak ya da diğer bir ifadeyle mevcut emek-sermaye ilişkilerinin dışında kalmak

çoğu zaman (doğal ve anlamlı görünmemesine karşın) bir tür varoluşsal anlamsızlığı da beraberinde getirebilmektedir. Bu varoluşsal anlamsızlık hali kapitalizmin ideolojik yaygıralarına eşlik eden devasa bir yanılgı ve öz değersizlik hissine tekabül eder.

Duhm'a göre, bir toplum, tüm bireylerin ihtiyaçlarını mümkün olan en iyi biçimde karşılamaktan ziyade belirli bir azınlığın kar sağlamasına yöneldiği ve buna göre organize olduğunda, birey, insan olarak değerini yitirmektedir. Onun tek önemli değeri, kazancın azamiye çıkarılması için gayret gösterme anlamında sömürülebilirliğidir (Duhm, 2002:47). Hiç şüphesiz, kapitalizmin ideolojisi açısından birey sömürülebilirliği ölçüsünde değerli kılınmıştır/kılınmaya çalışılmaktadır; ancak şu da vurgulanmalıdır ki, sistemin başarısını belirleyen temel faktör de bireyin bu sömürülme haline kendini ne ölçüde yazgıladığıdır.

İşsizlik olgusuyla ilgili değerlendirmelerde belirli sayıda işsiz yedek işgücü ordusu saflarında tutulduğu kapitalizm koşullarında sömürülmenin bile, bazı durumlarda, bir lüks haline getirildiği vurgusuna rastlamak da mümkündür. Kapitalist toplumlarda bireylerin işsiz kalma durumları kimi zaman kişisel tercihlerinin bir sonucu olabiliyorken çoğunlukla kapitalizmin kendi iç işleyişine özgü dinamiklerle ilgilidir (örneğin, ekonomik kriz). Bazı dönemlerde çok sayıda kişinin iş bulabilmesi kolay iken, diğer zamanlarda görece zor bir hal alabilmektedir. Benzer şekilde, bir ülkenin her bölgesinin ya da şehrinin iş arama ve bulma, dahası o işi yaratacak yapıların varlığı konusunda benzer niteliklere sahip olduğunu öne sürmek de zordur. Literatürde, çoğunlukla kişisel tercihlerin bir sonucu olarak gerçekleşen işsizlik “doğal işsizlik” olarak kavramsallaştırılırken; “yapısal”, “arızı”, “mevsimsel” olarak nitelendirilen işsizlik türlerinden de bahsedildiği görülmektedir. İşin aslı, kapitalist sistem daima denetim altında tutacağı bir yedek işgücü ordusuna gerek duyar; bu işsizler ordusunun hareket biçimi, dönemsel niteliği, coğrafi yayılımı gibi unsurlar yine kapitalizm kendi iç işleyişi ve yasaları tarafından belirlenir.

Öte yandan, ülkelerin farklı kapitalistleşme düzeyleri bu ülkelerde gerçekleşen işsizliğin niteliklerine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Bu bağlamda, Türkiye örneğinde (diğer nitelikleri veri almak kaydıyla) bölgelerarası gelişmişlik farklarının bir fonksiyonu olarak bir tür bölgesel işsizlikten bahsetmek mümkündür.

Türkiye'de bölgelerarası gelişmişlik farkları açısından dikkat çeken ilk nokta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin diğer bölgelere göre birçok açıdan olumsuz bir tablo çizmesidir. Böylesi bir değerlendirmeyi mümkün kılan birden fazla faktörden bahsedilebilir. İşsizlik olgusu bu faktörlerden sadece birisi olmakla birlikte; yoksulluk oranı, nüfusun genel eğitim düzeyi, sanayi yoğunluğu, kentleşmenin niteliği gibi faktörler de büyük önem taşımaktadır. Hatta bu olguların birbirleriyle ve doğrudan işsizlik olgusuyla da ilişkili olduğu bilinmektedir. Özellikle, 15-24 yaş arası genç nüfusun iş bulma konusunda çok fazla fırsata sahip olmadığı bu bölgelerden Türkiye'nin batısına doğru yoğun bir işgücü göçü yaşanmaktadır.

Dönem dönem mevcut olumsuz tabloya müdahale etme ve eşitsizlikleri giderme söylemi altında devlet tarafından çeşitli politika araçlarının devreye sokulduğu da görülmektedir ancak, amaç özel sektör öncülüğünde bir müdahale (dahası özel sektörün çıkarlarını esas almak) olduğu müddetçe arzu edilir bir sonuca ulaşmak güç görünmektedir. Marx’ın da belirttiği gibi, “devletlerden çoğunun ilkeleri tersine, büyükleri ve küçükleri, zenginleri ve yoksulları yasa karşısında eşitsiz kılmakla başlar” (2009:88). İşsizliğin ve ilişkili olduğu diğer olguların devletin özel sektöre sağladığı birtakım avantajlar öncülüğünde bir sorun olmaktan çıkacağını varsaymak, kapitalizmin özüne/ruhuna uygun değildir. Nitekim, özel sektöre sağlanan avantajların bu bölgeleri orta ve uzun vadede birer ucuz işgücü havuzuna çevirerek mevcut eşitsizlikleri arttırabileceği (ve kronikleştirebileceği) ihtimalini de gözden ırak tutmamak gerekir

Bu çalışmada, bir Doğu Anadolu Bölgesi ili olan Van’da gerçekleşen işsizliğin görünümleri üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. İşsizlik konusu, bir tür bölgesel gelişme farkı bağlamında ele alınacağı için şüphesiz Van’ın bu konudaki ayırt edici belirli özelliklerini vurgulamak gerekmektedir. Öte yandan, konuyla ilgili olarak Van üzerine yapılan analizlerin diğer doğu illerine ve özellikle de TRB2 kapsamında Van ile aynı kategoride değerlendirilen Muş, Bitlis, ve Hakkari illerine de ışık tutması amaçlanmaktadır (Nitekim TÜİK’in bölgesel istatistikleri çoğunlukla düzey 2’yi referans almaktadır).

Çalışma üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde işsizlik olgusuna ilişkin kuramsal bir tablo çizilmiştir; ikinci bölümde Türkiye’de bölgelerarası gelişmişlik farkları sorunu ve bu bağlamda işsizlik ele alınmıştır; son olarak üçüncü bölümde ise, dört alt başlık üzerinden Van’la ilgili bir değerlendirme yapılmıştır.

İşsizlik Olgusuna Kuramsal Bir Bakış

İşsizlik, işçiliğin doğuşuyla birlikte başlamıştır. “Emek gücünü ücret karşılığında satma özgürlüğüne sahip insanlar”, toprak köleliğinin sona erdiği, meta düzeyinde pazar ilişkilerinin ve emek gücünün de bir meta olarak “serbest piyasa”da pazarlanabilir hale geldiği kapitalizm çağına özgü bir sınıf olarak doğmuştur (Koşar ve Atılğan, 2005:13). Kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte insan ve emek arasındaki ilişki boyut değiştirmiş ve kapitalizm öncesi toplumsal örgütlenme formlarına has üretim koşullarından her açıdan farklılaşan yeni bir toplumsal düzen kurulmuştur. İşsizlik olgusu bu toplumsal düzenin alameti farikalarından birisidir. Bu olgu, kapitalizm koşullarında, işçinin “özgür emek gücü satıcısı” rolünü daha fazla oynayamamasına ve kendisine ait en önemli özelliği olan kapasitesini satamaz hale gelmesine neden olmakta; elindeki tek *özgürlüğünü* de¹ kullanılamaz

¹ Bahsi geçen özgürlük kapitalizmin koşullarında sermaye sınıfının ideolojik bir aracı olarak değerlendirilmelidir. Ücretli işçinin özgürlüğü emek gücünü kapitaliste dilediği gibi satabilme kapasitesinde yatmaktadır, ki bu kapasitenin büyüklüğü kapitalizmin bazı yapısal

hale düşürmektedir (Koşar ve Atılın, 2005:14). Bu yönüyle, işsizlik sadece kapitalist toplumlarda ücret karşılığı çalışmak durumunda olan insanlar, yani işçiler için söz konusu edilebilir. Çünkü işçi, üretim araçlarından yoksun durumda olduğu için emeğini bizzat kendi karar ve çabasıyla değerlendiremez; çalışabilmesi için üretim araçlarına sahip bir kapitalistin ona iş vermesi gerekmektedir (Aren, 2016:223-224).

Hiç şüphesiz, emek sermayenin var oluş koşulu ve değer yaratıcısıdır. Sermaye sınıfı üretmek ve kar elde etmek için her dönemde, her koşulda emeğe ihtiyaç duyar ancak, ihtiyaç duyduğu emeğin miktarını belirleyen de yine sermaye birikim sürecinin dönemsel eğilimleri, sermayenin organik bileşimi gibi faktörlerdir. Bu bağlamda, sermayenin birikimi emeğin de birikimidir ancak proletaryanın Malthusçu çoğalması, işçi sınıfının kesin anlamda ücretli olacağı anlamına gelmemektedir (Palmer, 2015:63). Kapitalistler açısından elverişli emek gücüne ulaşma amacının gerçekleşmesi, kitleleri üretim araçlarından koparmaktan, onları topraklarından/yerlerinden etmekten ve proleterleştirmekten geçmektedir. Kısa dönemli kapitalist çevrimlerin iniş ve çıkış aşamalarında ortaya çıkan “işsizlik” ve emek gücü kullanımında tasarrufa yol açan “makinleşme” artı-nüfus havuzunu genişleten kapitalizmin temel eğilimlerindedir. Bu eğilimlerle birlikte artan ve sömürüye açık hale gelen artı-nüfus aracılığıyla sermaye, dilediği zaman bu artı nüfus havuzundan emek gücünü işe alacak dilediği zaman işine son verecek bir denetim rejimini emek gücü üzerinde kurabilir (Akkuzu, 2015:22).

Yedek işgücü ordusu, maliyetlerin kontrol altında tutulmasına yardımcı olmakla birlikte işçilere karşı etkili ve sabit bir silah olarak iş görür (Magdoff ve Magdoff, 2004). Bu kavram, sermayenin emekçilerden geçici olarak “sakinmasını” kavrayabilmeyi amaçlar (Dinerstein, 2011:299). Bununla birlikte, işsizler ordusunun emek sürecinin dışında kalması ve emek gücünü satabileceği mecralara dahil olamaması süreklilik arz eden bir duruma işaret etmemekte ve belirtildiği gibi, kapitalizmin dönemsel ihtiyaçları tarafından belirlenmektedir. Dinerstein’a göre, “yedek işgücü ordusu hiçbir yerden dışlanmaz, aksine sermaye tarafından geçici olarak gereksiz olarak tanımlanır” (2011:300). Büyük bir insan kitleleri sermayenin ihtiyaçlarına göre işgücüne dahil olur ve işgücünden çıkar. İş çevrimlerinin yükselme dönemlerinde firmaların tam kapasite kullanılmaları için ek işçilik gereklidir. Resesyon döneminde satışlar yavaşladığında ise, ihtiyaç duyulmayan işçiler işten çıkartılırlar. Yedek işgücü ordusu daima mevcuttur (Magdoff ve Magdoff, 2004).

Marx, Kapital’de toplumsal zenginlik, faaliyet halinde bulunan sermaye, bunun büyümesinin hacmi ve dolayısıyla da proletaryanın mutlak büyüklüğü ve emeğin üretici gücü ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusunun da o kadar büyük olacağını; kullanıma hazır emek gücünün büyüklüğünü arttıran nedenlerle,

özellikleriyle sınırlandırılmıştır. Bir tür çelişkiler yumağı olarak tanımlanması mümkün olan bu sistemde “özgürlük” kavramının içi boştur.

sermayenin genişleme gücünü arttıran nedenlerin aynı olduğunu; yedek sanayi ordusunun görece büyüklüğünün, zenginlik potansiyeli ile birlikte artacağını belirtmiştir (Marx, 2015:622).

Marx'a göre, eğer bir artık işçi nüfusu, birikimin ya da kapitalist temel üzerinde zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünüyse, bu artık nüfus kapitalist üretimin kaldırıcı, kapitalist üretim tarzının bir varlık koşuludur. Artık nüfus, sanki üretilmesinin bütün masraflarını o karşılamış gibi mutlak olarak sermayeye ait olan bir kullanılmaya hazır yedek sanayi ordusu oluşturmakta; sermayenin değişen değerlenme ihtiyaçları için, gerçek nüfus artışının sınırlarından bağımsız olarak, her an sömürülmeye hazır insan malzemesi yaratmaktadır (2015:610-611). Bu bağlamda, modern sanayinin bütün hareket biçimi, işçi nüfusun bir kısmının sürekli olarak işsiz ya da yarı işsiz insanlara dönüştürülmesine dayanmaktadır (Marx, 2015:612). Üstelik, kapitalist üretim, nüfustaki doğal artış ile sağlanan kullanılabilir emek gücü miktarıyla yetinmemekte ve rahat bir biçimde faaliyet gösterebilmek için, doğal sınırlara bağlı olmayan bir yedek sanayi ordusunun varlığına ihtiyaç duymaktadır (Marx, 2015:613). Bu anlamda, sermaye sınıfının özellikle ekonomik kriz dönemlerinde kar oranlarında yaşanacak herhangi bir düşüş eğilimine karşı aldığı ilk önlem işçi sayısını azaltmak yani işsizlik oranlarını yükseltmektir.²

Bununla birlikte, yedek işgücü ordusu emeği denetlemenin bir aracıdır (Magdoff ve Magdoff, 2004). İşsizler, kapitalizmin duraklama ve ortalama refah dönemlerinde işçi sınıfını baskı altında tutar, aşırı üretim ve refah dönemlerinde ise onların isteklerini dizginler. İşsizler, emeğin arz ve talep yasasının geçerlilik alanını, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetlerine uyan sınırlar içerisinde tutarlar. Çünkü, genel ücret hareketleri yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralmasıyla düzenlenir ve bu da sınıf çevrimin devresel değişmelerine uygun olarak ortaya çıkar. Ücret hareketleri, işçi sınıfının faal ve yedek işçi ordusu biçiminde bölünüşünü gösteren değişen oranlarla nispi artı-nüfus miktarındaki artış ve azalmayla, bazen emilen, bazen serbest bırakılan işçi miktarıyla belirlendiğinden, kapitalist sistem her zaman işsizlere ihtiyaç duyar (Akkaya ve Gürbüz, 2012).

İş bulamama kaygısı ya da işsiz kalma korkusu mevcut ve potansiyel işlerin kimler tarafından ele geçirileceği noktasında işçi sınıfı saflarında büyük bir rekabete yol açmaktadır. Engels'in de belirttiği gibi; "rekabet, modern burjuva toplumunda hüküm süren, herkesin herkese karşı verdiği savaşın en kusursuz ifadesidir. Hayat için, var olmak için, her şey için gerektiğinde bir ölüm kalım savaşı haline gelen bu savaş, sadece toplumun farklı sınıfları arasında değil, tek tek üyeleri arasında da verilmektedir. Herkes bir başkasının yolunun üstündedir ve herkes yolunun üstünde duranları kenara itmek ve yerine geçmek peşindedir. Burjuvazinin üyeleri arasında gelişene benzer şekilde işçiler de birbirleri arasında sürekli bir rekabet halindedirler" (2013:104). Rekabet, işçi üzerindeki etkileri düşünüldüğü takdirde

² Benzer bir okuma sermaye sınıfının, ülkelerin nüfus ya da uluslararası emek göçü politikalarındaki rolü konusunda da yapılabilir.

mevcut durumun en kötü yönünü oluşturmakta ve proletaryaya karşı burjuvazinin elindeki en etkili silah olmaktadır (Engels, 2013:104). Yüksek ya da düşük olması bir yana, süreklilik arz eden bir işsizlik oranı, çalışan işçilere herhangi bir iş garantilerinin olmadığını, yerlerine geçecek başka kitlelerin hazırda beklediğini hatırlatmakta ve yedek işgücü ordusu, kapitalist sistemin işçilerin işsizlik korkusunu manipüle ettiği bir sömürü aracı durumuna gelmektedir (Omay, 2011:139-140).

İçinde yaşanan çağa özgü üretim sistemleri ve uygulamalarının işçiler arasındaki rekabeti daha fazla arttırdığı; sınıf içi denetim ve hatta özdenetim süreçlerini harekete geçirdiği öne sürülebilir. Sermayenin organik bileşiminin genel olarak emek aleyhine bir seyir izlediği, işçi sınıfının örgütlenme olanaklarının devlet-sermaye ittifakının bir parçası olarak gittikçe güçleştiği, finans kapitalin ağırlığını olabildiğince arttırdığı bir dönemde işsizlik olgusu psikolojik, ekonomik ve toplumsal yükü oldukça ağır bir ihtimal olarak işçi sınıfının önünde durmaktadır. Dolayısıyla, bu ağır ihtimal sermaye sınıfının yalın üretim, tam zamanında üretim, toplam kalite yönetimi gibi işçiler arasındaki rekabeti körükleyen uygulamaları hayata geçirmesinde önemli bir rol oynamakta, görece artık değer üretimini geçmişte olduğundan daha fazla gündeme getirmektedir.

Bugün Marx'ın yedek ordu analizi, az gelişmiş dünyada düşük ücretli işçilerin ölçüsüzce sömürsünün daha ne kadar süreceğinin ortaya çıkarılması açısından temel teşkil etmektedir (Bellamy vd., 2011). Bununla birlikte, yedek işgücü ordusunun üyeleri, güvencesizlik içinde yaşayan insan kitlelerinin ya da sahip oldukları işin gelecekteki durumuna dair kaygı duyanların da referans alınması suretiyle, geniş bir kategoride düşünülebilir. Bu anlamda, hali hazırda işsiz olarak tanımlananların; tam zamanlı bir işte çalışmak isteyen part-time işçilerin; tam zamanlı bir işte çalışmayı arzulayan kendi hesabına çalışanların; ekonomik gerileme, artan mekanizasyon ya da işlerin daha düşük ücretlerle çalışan işçilerin bulunduğu ülkelere kaydırılması dolayısıyla yakın bir zamanda işlerini kaybetmesi muhtemel olan işçilerin (bu işçiler işsiz olmamalarına rağmen güvencesiz olduğunu bilirler); ekonomik anlamda aktif nüfusa dahil edilmeyen fakat koşulların değişmesi halinde istihdam için uygun olan mahkumların ve engellilerin yedek işgücü saflarında düşünülmesi uygundur (Magdoff ve Magdoff, 2004).

Türkiye'de Bölgelerarası Gelişmişlik Farkları Problemi ve Bu Bağlamda İşsizlik

İşsizliğin yaşanmadığı kapitalist bir ülkeye rastlamak neredeyse imkansızdır. Bununla birlikte, küresel yedek işgücü ordusunun önemli bir bölümünün az gelişmiş ülkelerde bulunduğu, ancak bugün bu ordunun gelişmiş ülkelerde de büyüdüğü söylenebilir (Bellamy vd., 2011). Yukarıda da belirtildiği gibi, kapitalist sistem daima belirli bir miktar işsiz insana ihtiyaç duyar. Kapitalizm koşullarında işsizlik oranının sıfırlanması beklenemez. Her ülkede belirli bir oranda işsiz bulunmakla birlikte, işsiz sayısı oransal olarak ülkeden ülkeye farklılık gösterebilir.

“Az gelişmiş” ya da “gelişmekte olan” şeklinde nitelendirilen ülkelerde ortaya çıkan işsizlik oranları niteliksel açıdan³ gelişmiş ülkelere göre, çoğunlukla, farklılık göstermektedir. Diğer taraftan, bu ülkelerdeki işçi sınıfı çalışma güvencesi bakımından daha kırılgan bir pozisyondadır. Söz edilen kırılganlık, yedek işgücü ordusunun potansiyel üyeliğine bir koşul olarak ele alındığı takdirde, “az gelişmiş” ya da “gelişmekte olan” ülkelerdeki işsizlik oranlarının gelişmiş kapitalist ülkelere göre daha fazla olması beklenebilir. Bu duruma yol açan muhtelif etkenler vardır. Bunların neler olabileceği üzerine düşünüldüğünde akıllara öncelikle kalkınma olgusunun klasik ve ülkelerin kendi içsel dinamiklerine indirgenen unsurları gelmektedir. Bir ülkede gerçekleşen yüksek işsizlik oranları kolaylıkla o ülkenin sanayileşme ve kalkınmadaki yetersizliğine bağlanabilir. İşin aslı, dünya ekonomileri arasındaki gelişmişlik farkları kapitalizmin eşit olmayan ve bileşik gelişme yasalarının bir sonucudur (Başkaya, 2001:48). Bazı ülkeler diğer ülkelerden daha gelişmiş, bazı bölgeler diğerlerinden daha zengin ve bazı toplum sınıfları diğerlerinden daha farklı olabilmektedir (Başkaya, 2001:54-55). Kapitalist gelişme kaçınılmaz olarak kutuplaştırıcıdır. Bir tarafta gelişmişlik üretirken diğer taraftan az gelişmişlik üretmektedir (Başkaya, 2015:9). Sosyal adaletin, toplumsal refahın, siyasal ve ekonomik hakların, çalışma güvencesinin küresel dağılımı belirli bir ülke grubunu cazip diğerlerini ise elverişsiz kılabilmektedir. Ülkeler ve bölgelerarası işsizlik oranları arasındaki farklılıklar da bu çerçeveden ele alınmalıdır.

İşsizlik oranları ve işsizliğin niteliği açısından gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında bir tür ayrıma gitmek ve bu ayrımı kapitalizm gelişim dinamikleriyle açıklamak ne kadar mümkün ise, aynı açıklamayı ülkeleri oluşturan bölgeler arasındaki farklılıkları ele alırken de yapmak mümkündür. Bazı ülkelerin küresel kapitalizm yedek işgücü ordusu rezervinin büyük bir kısmını karşılamasına benzer şekilde; kimi ülkeler bölgesel gelişmişlik farkları konusunda büyük bir dengesizlik sergilemekte ve yedek işgücü ordusunun büyük bir oranı belirli bölgelerde ya da şehirlerde yoğunlaşmaktadır.

Bölgelerarası gelişmişlik farkları, Türkiye özelinde de ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri, sosyo-ekonomik gelişme süreçlerinin anahtarı rolünü üstlenen birçok konuda batı illerinin gerisinde kalmaktadır. Aşağıdaki tabloda, insani gelişmişlik endeksi ve alt endekslerdeki sıralamaya göre Türkiye'nin ilk ve son beş ili gösterilmiştir. İnsani gelişmişlik endeksi açısından bakıldığında, ilk beş il sıralamasına Eskişehir, Yalova, Bolu, Ankara ve Karabük girerken; son beş ile Van, Muş, Hakkari, Şırnak ve Ağrı girmektedir. Tablo, Türkiye'deki bölgesel dengesizliği açık bir şekilde yansıtmaktadır.

³ Örneğin, tarımsal işsizliğin az gelişmiş ülkelerde daha yüksek olduğunu öngörmek mümkündür.

Tablo 1: İnsani Gelişmişlik Endeksi ve Alt Endekslerdeki Sıralamaya Göre İlk ve Son 5 İl, 2013

İlk Beş İl				Son Beş İl			
Eğitim	Sağlık	Gelir	İGE	Eğitim	Sağlık	Gelir	İGE
Eskişehir	Tunceli	Yalova	Eskişehir	Van	Gaziantep	Bingöl	Van
Isparta	Mardin	Kocaeli	Yalova	Muş	Ardahan	Muş	Muş
Ankara	Gümüşhane	Bilecik	Bolu	Şanlıurfa	Ağrı	Ağrı	Hakkari
Kırıkkale	Muğla	Bolu	Ankara	Şırnak	Van	Hakkari	Şırnak
Bolu	Trabzon	Manisa	Karabük	Ağrı	Kilis	Şırnak	Ağrı

Kaynak: TEPAV (2016) http://www.tepav.org.tr/upload/files/1467929122-9.81_II_icin_Insani_Gelistismislik_Endeksi.pdf (18.07.2017).

Türkiye’de doğu batı yönünde, iç ve sahil kesimleri arasında ciddi bir sosyo-ekonomik gelişmişlik farkı vardır. Bu anlamda, 2008 yılında Düzey2’de gayri safi katma değere katkıda ilk beş bölge % 55,5 gibi bir paya sahip iken, son beş bölgenin payı % 4,4’tür. Kişi başına gayri safi katma değer açısından ise gelir düzeyi en düşük ve en yüksek bölge arasında 4,3 kat fark bulunmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013:119).

Tablo 2: Gayri Safi Katma Değere Katkı

İlk Beş Bölge	Son Beş Bölge
TR10 (İstanbul)	TRA1 (Bayburt-Erzincan-Erzurum)
TR51 (Ankara)	TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa)
TR31 (İzmir)	TRC3 (Batman-Mardin-Siirt-Şırnak)
TR41 (Bilecik-Bursa Eskişehir)	TRA2 (Ağrı-Ardahan-Iğdır-Kars)
TR61 (Antalya-Burdur-Isparta)	TRB2 (Bitlis-Hakkari-Muş-Van)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2013: 119’daki tablodan yararlanılarak oluşturulmuştur.

Benzer şekilde, TÜİK tarafından yapılan 2015 tarihli “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Bölgesel Sonuçları”na göre, 2015 yılında Türkiye ortalaması 16 bin 515 TL olan yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirinin en yüksek olduğu bölge 22 bin 516 TL ile Ankara’dır. Bu bölgeyi 22 bin 67 TL ile İstanbul ve 19 bin 689 TL ile İzmir izlemektedir. En düşük bölgeler ise, 8 bin 89 TL ile Şanlıurfa-Diyarbakır; 8 bin 184 TL ile Mardin-Batman-Şırnak-Siirt ve 8 bin 773 TL ile Van-Muş-Bitlis-Hakkari’dir (TÜİK, 2016).

Bölgelerarası dengesizlik, çalışmanın esas konusu olan, işsizlik oranları açısından da kendisini göstermektedir. TÜİK’in 2014 tarihli Hanehalkı İşgücü

Araştırması Bölgesel Sonuçları'na göre işsizlik oranlarının en yüksek olduğu iller Batman, Mardin, Siirt, Şırnak ve Diyarbakır iken; en düşük olduğu iller Karaman, Konya, Manisa, Uşak ve Afyonkarahisar'dır.

Tablo 3: İşsizlik Oranı En Yüksek ve En Düşük Olan 5 İl (2013)

En Yüksek 5 İl	(%)	En Düşük 5 İl	(%)
Batman	23.4	Karaman	4.2
Mardin	20.6	Konya	4.7
Siirt	20.5	Manisa	5.1
Şırnak	20.1	Uşak	5.4
Diyarbakır	18.7	Afyonkarahisar	5.6

Kaynak: TÜİK (2014) *Hanehalkı İşgücü Araştırması Bölgesel Sonuçlar 2004-2013*, http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/yayinrapor/HIA_2013.pdf, (21.02.2017).

Yüksek işsizlik oranları ve iş bulma olanaklarının zayıflığı, insani gelişme endeksinin diğer unsurlarıyla birleşince ortaya doğudan batıya doğru süreklilik arz eden bir iç göç akışı çıkmaktadır. Bilindiği gibi, ekonomik sebepler insanların göç etme tercihleri üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. İnsanlar çoğunlukla koşulların bir gereği ve zorunluluğu olarak göç etme kararı alırlar. Bireylerin ya da hanelerin bir iş sahibi olmak ya da ekonomik koşullarını geliştirmek amacıyla aldığı göç kararı hedef bölgede ikili bir emek piyasası yaratmakta ve bu yolla sermaye sınıfının işçi sınıfını bölmek üzere hayata geçirdiği stratejiler elverişli bir ortama kavuşmaktadır. İşçi sınıfının etnik aidiyetleri arasındaki farklılıkların, sürekli göç akışı nedeniyle, bu ortamı sermaye sınıfı lehine sürekli olarak yeniden ürettiği öne sürülebilir.

Türkiye'nin doğusundan batısına doğru gerçekleşen ciddi bir iç göç hareketi dikkati çekmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerindeki yüksek işsizlik oranları iç göçün ne ölçüde ekonomik saikler tarafından belirlendiği konusunda önemli ipuçları vermektedir. Tek başına tüm göç süreci üzerinde etkili olduğu ileri sürülemese de, işsizlik olgusu Türkiye'deki göç hareketi üzerinde belirleyici bir role sahiptir. Öte yandan, şu da açıktır ki, Türkiye'nin doğusu iş bulma olanakları açısından parlak bir tablo çizmemektedir. Burada mevcut yedek işgücü ordusunu massedecek yapıların varlığından bahsetmek zordur. Hiç şüphesiz, bu olgu kapitalizmin kutuplaştırıcı özelliğinin ve yukarıda bahsi geçen sermayenin emek üzerindeki denetiminin bir sonucudur. Diğer yandan, bölgedeki para ekonomisinin başlıca kaynakları arasında elektronik eşya, çay, tütün, akaryakıt kaçakçılığı gibi "yasadışı ticaret", bölgede görevli memurlara ödenen maaş ve tazminatlar, batıya ve yurtdışına göç etmiş işçilerin ailelerine gönderdiği paralar ve geçici işçilikle aktarılan gelirler gelmektedir. Bölgedeki para ekonomisi üretime bağlı olmadığından sermaye birikimine dönüşecek kayda değer bir temel yoktur. Bu nedenle, ortaya çıkan ucuz emek potansiyelinin katılabileceği bir yerel sermaye birikimi döngüsünden de bahsedilemez (Koç, 2015:78).

Aşağıdaki tabloda, 2015 ve 2016 yılları arasında gerçekleşen iç göç hareketleri net göç oranı -10 ve altında olan iller bazında gösterilmiştir. Bu illerin tamamı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır. Bu rakamların, Türkiye'deki işsizliğin bölgesel dağılımı hakkında net bir fikir vermese bile, konuya ışık tuttuğu öne sürülebilir.

Tablo 4: 2015 ve 2016 Yılları Arasındaki İç Göç Hareketleri: Net Göç Oranı -10 ve Altında Olanlar

İl	Toplam Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı
Ağrı	542.255	14.306	30.811	-16.505	-30.0
Bitlis	341.225	12.571	18.074	-5.503	-16.0
Erzurum	762.021	26.957	36.340	-9.383	-12.2
Hakkari	267.813	5.945	16.067	-10.122	-37.1
Kars	289.786	10.209	16.590	-6.381	-21.8
Mardin	796.237	21.439	38.823	-17.384	-21.6
Muş	406.501	11.309	21.683	-10.374	-25.2
Siirt	322.664	10.775	15.068	-4.293	-13.2
Tunceli	82.193	4.822	7.031	-2.209	-26.5
Van	1.100.190	28.902	49.035	-20.133	-18.1
Şırnak	483.788	11.102	24.122	-13.020	-26.6
Ardahan	98.335	5.164	6.880	-1.716	-17.3
Iğdır	192.785	6.721	9.368	-2.647	-13.6
Kilis	130.825	5.740	8.043	-2.303	-17.5

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Tüm bunların yanında, devletin bu türden bir dengesizliğe **bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını ortadan kaldırma** söylemi altında çeşitli politikalar ve mekanizmalarla müdahale ettiği görülmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, 1920 ve 1960 tarihleri arasında Türkiye'de bölgesel kalkınmadan ziyade ulusal kalkınma programı takip edilmiş olmakla birlikte (Akdeve ve Karagöl, 2013:335), cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar uygulanan hemen hemen tüm kalkınma programlarında bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi ve mevcut kaynakların etkin kullanımı gibi konular yer almıştır (Akdeve ve Karagöl, 2013:336). 2014-2018 yıllarını kapsayan 10. Kalkınma Planı'na göre; "Türkiye'de bölgesel gelişme politikası; 2000'li yıllardan itibaren gelişmişlik farklarının azaltılması hedefiyle birlikte, bölgelerin rekabet gücünün artırılması ve ekonomik ve sosyal bütünleşmenin güçlendirilmesi hedeflerini de içerecek şekilde dönüşmektedir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013:119).

Devletin ulusal kalkınma programlarında hedef olarak belirlediği bölgesel eşitsizliklerin önüne geçilmesi planı, doğal olarak, işsizlik ve istihdam gibi konuları da içermektedir. Bu bağlamda hayata geçirilen iki müdahale aracından özellikle bahsedilebilir. Bunlardan ilki yatırım teşvik yasalarının uygulanması ve ikincisi ise bölgesel kalkınma ajanslarının kurulmasıdır.

2012 tarihli 3305 sayılı “Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Kanun” isimli teşvik yasasının birinci maddesinde teşviklerin amacı şu şekilde belirtilmiştir: “Bu Kararın amacı; kalkınma planları ve yıllık programlarda öngörülen hedefler doğrultusunda tasarrufların katma değeri yüksek yatırımlara yönlendirilmesine, üretim ve istihdamın artırılmasına, uluslararası rekabet gücünü artıracak ve araştırma- geliştirme içeriği yüksek bölgesel ve büyük ölçekli yatırımlar ile stratejik yatırımların özendirilmesine, uluslararası doğrudan yatırımların artırılmasına, bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasına, kümelenme ve çevre korumaya yönelik yatırımlar ile araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin desteklenmesine ilişkin usul ve esasları belirlemektir.” 2012 yılında uygulamaya giren bu teşvik yasası bugüne kadar yapılan en geniş ve en kapsamlı teşvik sistemi olup hazırlanmasında bölgelerin gelişmişlik düzeyleri dikkate alınmış, her ilin farklı özellikleri göz önünde bulundurulmuştur (Akdeve ve Karagöl, 2013:330).

Bölgesel teşvik uygulamaları açısından mevcut iller 6 kategori altında toplanmış ve bölgesel ayrımlar buna göre yapılmıştır. Bu bağlamda, bölgesel teşvik uygulamaları kapsamında yapılacak yatırımlara sağlanacak destek unsurları gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası, vergi indirimi, sigorta primi işveren hissesi desteği, yatırım yeri tahsisi, faiz desteği (1. ve 2. bölgedeki yatırımlar hariç), gelir vergisi stopajı desteği (Sadece 6. bölgedeki yatırımlar için)*, sigorta primi işçi hissesi desteği (Sadece 6. bölgedeki yatırımlar için) olarak sıralanabilir.⁴ Kanunun amacından ve destek unsurlarından görüldüğü üzere (her ne kadar istihdamın artırılması bir hedef olarak belirlenmişse de) asıl mesele sermayenin yereldeki gelişimini ve rekabet edebilirliğini güvence altına almaktır. İstihdam artışının sağlanması ya da bölgesel dengesizliklerin giderilmesi gibi amaçların tali bir önem taşıdığı ve çoğunlukla retorikğin ötesine geçemediği de vurgulanmalıdır.

Bununla birlikte, Türkiye’de sermaye kesimine verilen destekler ile istihdam arasında pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğunu öne süren çalışmalar da vardır. Örneğin, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin refahını arttırmak, kalkınmalarını desteklemek ve bölgesel dengesizlikleri ortadan kaldırmak için uygulanan teşviklerin ve sabit yatırımların istihdam üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmada; 2001 yılı ve sonrasında sanayileşme politikaları çerçevesinde yatırım teşviklerinin ve sabit yatırımların istihdamı desteklediği; teşvik sayısının ve sabit yatırımların

* Altıncı bölge kapsamına giren iller: Ağrı, Ardahan, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Iğdır, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Van.

⁴ <http://www.kpmgvergi.com/PDF/Yayinlar/Guncel-Yayinlar/Soru-ve-Cevaplarla-Yeni-Yatirim-Tesvik-Sistemi.pdf>,

istihdam üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Selim vd, 2014:671). Bir başka çalışmada, teşviklerin işletmelerin hangi faaliyetlerine ne gibi etkisi olduğu belirlenmiş, teşvikten yararlanan işletmelerin satış, kârlılık, üretim miktarı, ürün çeşitliliği ve personel sayılarında olumlu yönde artışların olduğu öne sürülmüştür (Gülmez ve Yalman, 2010:254). Doğu Anadolu özelinde yapılan bir çalışmada da bu bölgede uygulanan teşvik yatırımları ile istihdam arasında doğrusal bir ilişkinin bulunduğu ve yatırımların yeni iş olanakları sağladığı belirtilmiştir (Akan ve Arslan, 2008:116).

Çeşitli istatistiksel yöntemlerin kullanıldığı bu çalışmalar, teşvikler ve istihdam arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğunu öne sürmekle birlikte; Türkiye’de bölgesel dengesizliklerin ve eşitsizliklerin neden hala ağır bir biçimde etkisini hissettirdiği ya da neden hala doğudan batıya doğru yoğun bir iç göçün yaşandığı, işsizliğin neden hemen hemen her dönem yüksek seyrettiği gibi soruların cevaplarını vermemektedirler. Aşağıdaki tabloda, Türkiye genelinde ve seçilmiş altı Güneydoğu Anadolu ilinde 2008 ve 2013 yılları arasında gerçekleşen işsizlik oranları gösterilmiştir. 2008-2013 döneminin önemli bir özelliği bu dönemde iki teşvik kanununun çıkarılmış olmasıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, 2012 yılında çıkarılan teşvik kanunu önceki yıllara göre daha kapsamlıdır ancak 2009 yılında çıkarılan 15199 sayılı Kanunun da “üretim ve istihdamı arttırmak” ve “bölgesel gelişmişlik farklarını gidermek” gibi iki temel hedefi vardır.

Tablo 5: Seçilmiş İllerde 2008-2013 Yıllarında İşsizlik Oranları (%)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Türkiye	10	13.1	11.1	9.1	8.4	9
Şanlıurfa	12.8	17	12.4	8	6.2	16.3
Diyarbakır	15.7	20.6	13.5	8.6	7.3	18.7
Mardin	17	12.8	9.1	12.3	20.9	20.6
Batman	14.3	13.5	11.7	14.1	25	23.4
Şırnak	22.1	17	11.2	12	19.4	20.1
Siirt	17.9	14.8	12.7	11.8	20	20.5

Kaynak: www.tuik.gov.tr

2009 ve 2012 yıllarında çıkarılan yatırım teşvik kanunlarının işsizliğin azaltılması politikaları açısından yararlı olduğu gibi bir varsayım ile hareket edildiği takdirde bu varsayımı, en azından ele alınan altı il üzerinden, zora sokan bazı noktalar mevcuttur. Öncelikle, bu altı ildeki işsizlik oranları bazı istisnalar dışında genellikle Türkiye ortalamasının çok üstündedir. İkinci olarak 2009 yılında çıkarılan teşvik kanununun istihdamı olumlu yönde etkilediği kabul edildiği takdirde, yukarıdaki tablonun bu kabulü en azından kısa bir süre için desteklediği görülmektedir. Gerçekten de her altı ilde 2010 yılında işsizlik oranları düşmüştür.

Öte yandan, 2011 ve 2012 yıllarında Şanlıurfa ve Diyarbakır'da işsizlik oranları düşerken diğerlerinde yükselmiştir. 2013 yılı itibarıyla ise tüm seçilmiş illerde işsizlik oranları ciddi bir biçimde tekrardan yükselmiştir (bir yıl önce yeni bir teşvik kanunu çıkarılmış olmasına rağmen). Buradan ulaşılabilecek iki sonuçtan ilki, işsizlik gibi birden fazla faktöre bağlı olarak ortaya çıkan bir olgunun karmaşık ekonometrik modeller üzerinden açıklanmasının kolay olmadığı; ikincisi ise, şayet teşvik yasaları istihdamı olumlu yönde etkiliyorsa da bu etkinin kısa vadeli sonuçlar ürettiğidir. Hiç şüphesiz, böylesine büyük bir sorunun büyük ölçüde özel sektöre devredilerek çözülmeye çalışılması uzun vadeli sonuçların üretilmesi noktasında yetersizdir. Özel sektör yatırımlarının, bu tarz teşvik yasaları yoluyla, işsizliğin yoğunlaştığı bölgelere yapılması bu bölgeleri birer ucuz işgücü havuzuna çevirebilir. Bu olasılık hem işçi sınıfındaki farklılıkları arttıracak hem de yedek işgücü ordusunu iki seçenikle başa bırakacaktır. Birincisi, düşük ücretli işlerde çalışmayı kabul edip çalışan yoksullar sınıfına geçmek; ikincisi ise, yedek işgücü ordusunun bir bileşeni olmaya devam edip yoksulluğun kendisi ya da riskiyle yüzleşmek.

Yatırım teşvik kanunlarının yanısıra, bölgesel kalkınma ajanslarının da benzer amaçlarla kurulduğu görülmektedir. Öncelikle, kalkınma ajansları, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik şartlarının bir gereği olarak gündeme getirilmiştir. Türkiye'nin 10-11 Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesi'nde Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak kabul edilmesinden sonra bölgelerarası dengesizliğin giderilmesi için yerel uzmanlaşma sürecinin hızlandırılması, yerel girişimciliğin canlandırılması ve yerel kaynakların harekete geçirilmesiyle bölge ekonomisine dinamizm katılarak rekabet gücünün artırılması ve AB bölgesel politikalarına uyum sağlayacak adımların atılması talep edilmiştir. Türkiye'de bölgelerarası dengesizliğin ortadan kaldırılmasına ilişkin gelişmeler, 1999'dan sonraki ilerleme raporlarının hemen hepsinde yer almış ve bölgesel politikalarla ilgili konular ele alınmıştır (Eryılmaz ve Tuncer, 2013:173).

Avrupa Birliği'ne üyeliğin bir koşulu olarak gündeme getirilen kalkınma ajansları Helsinki Zirvesi'nden yedi yıl sonra yasal bir dayanağa kavuşmuştur. 2006 tarihli ve 5449 sayılı "Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun"un birinci maddesinde kalkınma ajanslarının amaçları şöyle ifade edilmiştir: "Bu kanunun amacı; kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle, ulusal kalkınma plânı ve programlarda öngörülen ilke ve politikalarla uyumlu olarak bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, sürdürülebilirliğini sağlamak, bölgelerarası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak üzere oluşturulacak kalkınma ajanslarının kuruluş, görev ve yetkileri ile koordinasyonuna ilişkin esas ve usulleri düzenlemektir". Devlet Planlama Teşkilatı eşgüdümünde kurulmuş özerk kamu kuruluşları olan Kalkınma Ajansları doğrudan yatırım yapan uygulayıcı kuruluşlar olmayıp⁵ mali kaynaklarının

⁵ <http://www.serka.gov.tr/en/store/file/common/e6d99ad3a1cece331e245e650e631bdb.pdf>.

büyük bir kısmını merkezi bütçeden aktarılan kaynaklardan, geri kalan kısmını ise, ajansın görev alanı içerisinde yer alan Belediyeler, İl Özel İdareleri ve Ticaret Sanayi Odaları'nın bütçelerinden aktarılan kurum paylarından sağlamaktadır.⁶

Kalkınma ajanslarının faaliyet alanı Türkiye'deki bölgeler coğrafyasının yapısına göre belirlenmiştir. AB uyum sürecinde uygulanan politikaların bir uzantısı olarak, Türkiye'de 2002'de üç düzeyde istatistik bölgeleri kurulmuştur. Buna göre, Düzey-1 on iki, Düzey-2 yirmi altı ve Düzey-3 seksen bir bölgesel birimden meydana gelmekte; düzeyler illerin ve il gruplarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Düzey-3 seksen bir il, Düzey-2 komşu illerin gruplandırılmasıyla yirmi altı bölge ve son olarak Düzey-1 yirmi altı bölgenin gruplandırılmasıyla on iki bölgeden oluşmaktadır (Övgün, 2007:246). Kalkınma ajansları ise Düzey-2'ye denk düşmektedir (Övgün, 2007:247). Buna göre, Türkiye'de 26 tane kalkınma ajansı vardır.

Avrupa Birliği adaylığı sürecinin bir gereği olarak Türk kamu yönetimi sistemine dahil olan kalkınma ajansları bölgelerin sosyo-ekonomik açıdan gelişiminden ziyade sermayenin kendisine yeni karlı alanlar aramasının bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim, Avrupa Birliği'nin bölgeselleşme politikasında 1990'lı yıllarla birlikte görülen değişim de bu yöndedir. Avrupa Birliği yeni dönemde bölgelerin rekabet gücünün artırılması yönünde bir strateji benimsemiştir. Bu anlamda, kalkınma ajansları iddia edildiği gibi bölgesel gelişmişlik seviyesini arttırmakla değil bölgeleri ekonomik açıdan cazip kılmakla görevlendirilmiştir (Övgün, 2007:251). 5449 sayılı Kanunun genel gerekçesinde de belirtildiği gibi, küresel rekabette hızlı karar alabilen, küresel piyasalara entegre olabilen, esnek ve dinamik yapılara ihtiyaç vardır. Bunun nedeni ise, bölgeselleşme politikalarının hareket noktasının sadece bölgesel gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi değil, uluslararası pazarlarda ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verilebilmesi olmasıdır. Temel hedef, 2001 yılında hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nde vurgulandığı üzere işleyen bir piyasa ekonomisinin varlığı ve rekabet politikasının sağlamaştırılmasıdır (Övgün, 2007:252). Dolayısıyla, 2006 yılından beridir faaliyette bulunan bölgesel kalkınma ajanslarının işsizliğin azaltılması anlamında dikkate değer bir rol üstlendiğini öne sürmek mümkün değildir. Ajansların yönetim kurulları; vali, belediye başkanı, il genel meclisi başkanı, sanayi odası başkanı, ticaret odası başkanı ve Kalkınma Kurulu tarafından özel kesim ya da sivil toplum kuruluşlarından seçilen üç temsilciden oluşmaktadır. Bu tabloda, eğer söz konusu olan işsizliğin azaltılması ya da istihdam yaratmaksa, işçi sınıfının temsil edilmediği görülmektedir. Bu eksiklik ve devlet-sermaye ilişkisinin giriftliği üzerine kurulu olan yönetim kurulu yapısı uygulamada neo-liberal bir vurguyu gündeme getirmektedir. Sermayenin ticaret ve sanayi odaları başkanları yoluyla doğrudan temsil hakkı kazandığı kalkınma ajanslarında işsizlik konusunun ne ölçüde bir ciddiyetle ele alındığı büyük önem taşımaktadır.

⁶ <http://www.serka.gov.tr/en/store/file/common/e6d99ad3a1cece331e245e650e631bdb.pdf>.

Van'da İşsizliğin Görünümleri ve Bu Sorunla İlişkili Unsurlar

Aşağıda, işsizliğin Doğu Anadolu illerinden birisi olan Van'daki görünümü üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirme, (yukarıda kısaca ele alınan) devletin işsizliği azaltmak adına ortaya koyduğu politikalarının bölgede ne ölçüde etkili olduğu konusunda daha kapsamlı bir fikir vermeyi amaçlamaktadır.

Genel Bir Bakış ve Gücenmiş İşçiler

TÜİK tarafından 15 Şubat 2017'de yayınlanan işgücü istatistiklerine göre, Türkiye genelinde 15 yaş ve üzerindekiilerde işsiz sayısı 2016 yılı Kasım ayı döneminde geçen yılın aynı dönemine göre 590 bin kişi artarak 3 milyon 715 bin kişi; işsizlik oranı ise 1.6 puanlık bir artışla %12.1 olmuştur. Van-Muş-Bitlis-Hakkari grubunda ise ortalama işsizlik düzeyi 2015 yılında %9.6 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında %13.8 olan işsizlik oranının bir yıl sonra 4.2 puan azalmış olduğu görülmektedir. 23 Mart 2017 tarihinde yayınlanan bir başka TÜİK raporunda ise aynı bölgedeki işsizlik oranının, net bir rakam verilmemekle birlikte, %9.3 ile %11.5 arasında olduğu ifade edilmiştir (TÜİK, 2017a).

2014 ile 2015 yıllarını referans almak kaydıyla; Van'ın da dahil olduğu TRB2 illerindeki işsizlik oranlarında yaşanan düşüşün akla getirdiği ilk şey bir yıl içinde ciddi anlamda bir istihdam artışının yaşandığı olacaktır. Ancak ne var ki; bölgedeki işsizlik oranı yüzde 10'un altına düşmüş görünse de istihdam potansiyelinde artış olmamış, işgücüne dahil olmayan nüfusta görülen yüksek oranda artış işsizlik oranını yapay olarak aşağı çekmiştir.⁷

İşgücüne dahil olmayan nüfusun bileşenlerini iş bulma ümidi olmayanlar ve diğerleri (iş aramayıp, çalışmaya hazır olanların tamamı), mevsimlik çalışanlar, ev işleriyle uğraşanlar, eğitim ve öğretim hayatını sürdürenler, emekliler ve çalışamaz halde olanlar oluşturmaktadır. TRB2 düzeyinde dikkati çeken (ve belki de üzerinde durulması gereken) temel nokta ise, iş aramaktan vazgeçen ya da iş arama faaliyetini ertelemiş bireylerin sayısıdır.

TÜİK tarafından hazırlanan hanehalkı işgücü anketlerinde Uluslararası Çalışma Örgütü'nün geliştirdiği tanım kullanılmaktadır. Buna göre, işgücünde olmak için çalışıyor olmak ya da çalışmadığı halde resmi kanallardan aktif olarak iş arıyor olmak ve iş bulduğunda kısa süre içinde çalışmaya başlayacak durumda olmak gerekmektedir. Buna karşılık, hanehalkı işgücü anketlerinde kişilerin beyanları esas alınmakta ve bireysel algılamaya dayalı tanım geçerli olmaktadır. Dolayısıyla, hanehalkı anketlerinde işgücüne katılımın ve dolayısıyla işsizliğin, algılanandan daha düşük çıkma olasılığı vardır (Filiztekin, 2008:72). Bu bağlamda, TÜİK'e göre "referans dönemi içinde istihdam halinde olmayan kişilerden iş aramak için son üç ay içinde iş arama kanallarından en az birini kullanmış ve 15 gün

⁷ <http://www.sehrivangazetesi.com/haber-van-da-31-bin-issiz-var-32912.html>.

içinde işbaşı yapabilecek durumda olan kurumsal olmayan çalışma çağındaki tüm kişiler işsiz nüfusa dahildirler.”⁸

Çalışmaya başlayacak durumda olmak gibi bir kriter ileri bir tarihte başlamak üzere iş arayan bireyleri dışlamakta ve mevcut anda çalışmaya hazır olmayı test etmektedir. İş arıyor olma kriterinin amacı ise, kişinin işsiz olarak sınıflandırılmak üzere girişimde bulunduğunu garantiye almaktır (Byrne and Str obl, 2001:5). Bu kriterlerin işsiz sayısını olduğundan daha az göstermeyi amaçladığı öne sürülebilir.

TÜİK'in “işgücüne dahil olmayanların yıllar ve cinsiyetlere göre işgücüne dahil olmama nedenleri (düzey 2)” raporuna göre 2014 yılında TRB2'de işgücüne dahil olmayan nüfus 675 bin, iş bulma ümidi olmayanlar ise 38 bindir. 2015 yılında işgücüne dahil olmayan nüfus 709 bin, iş bulma ümidi olmayanlar 85 bin olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılı itibariyle ise, işgücüne dahil olmayan nüfus 782 bin'e ve iş bulma ümidi olmayanlar ise 106 bin'e çıkmıştır. Hem işgücüne dahil olmayan hem de iş bulma ümidi olmayan bireylerin sayısı son 3 yıl içinde ciddi bir artış sergilemiştir.

Aşağıdaki tabloda, işgücüne dahil olmayanların son üç yıl içinde işgücüne dahil olmama nedenleri Türkiye geneli referans alınarak gösterilmiştir. İş bulma ümidi olmayanların Türkiye genelinde de arttığı görülmektedir; ancak iş bulma ümidi olmayanların işgücüne dahil olmayan toplam nüfusa oranı Türkiye geneli için yaklaşık %2.5 iken TRB2 için yaklaşık %13'tür. Bu fark, Türkiye'de bölgelerarası yaşam refahı dengesizliğinin, sosyo-ekonomik eşitsizliğin, adaletsiz gelir dağılımının bireylerin geleceğine ilişkin beklentilerini nasıl etkilediğini göstermektedir.

⁸ http://www.tuik.gov.tr/MicroVeri/Hia_2011/turkce/metaveri/tanim/index.html.

Tablo 6: İşgücüne Dahil Olmayanların Yıllara Göre İşgücüne Dahil Olmama Nedenleri, 15+, (Bin Kişi)

Yıl	Toplam	İş Aramayıp Çalışmaya Hazır		Mevsimlik İşçi	Ev İşleriyle Meşgul Olanlar	Eğitim/ Öğretim	Emekli	Çalışamaz Halde	Diğer
		İş Bulma Ümidi Olmayan	Diğer						
2016	28.802	723	1.931	134	11.303	4.802	3.996	4.044	1.868
2015	28.761	630	1.905	150	11.781	4.705	4.087	3.876	1.627
2014	28.356	553	1.824	95	11.675	4.651	3.945	3.946	1.669

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Bireylerin iş bulma ümidini kıran temel etken hiç şüphesiz iş bulamamaktır. Diğer Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri gibi sanayileşme düzeyinin çok düşük olduğu Van'da insanların düzenli bir işe sahip olma beklentisi yok denecek kadar azdır. Devletin İŞ-KUR yoluyla işsizlere sağladığı işler de geçici süreli ve düşük ücretli olduğundan gelecek yıllar açısından ümit vaat etmemektedir. Benzer şekilde, yoksulluk* oranlarının yüksekliği dolayısıyla insanların ufak çaplı bireysel işler kurmak üzere teşvik yasaları ya da kalkınma ajanslarından faydalanmaları da olası değildir. Zira az da olsa bir miktar girişim sermayesine sahip olmadan yatırım yapmak riskli bir iştir.

Tablo 7: İş arama süresine göre işsizler (2011-2013)

Türkiye	1 yıldan az (%)	1 yıl ve daha fazla (%)
2011	72,5	26,3
2012	73,9	24,6
2013	74,2	24,2
İstanbul		
2011	74,7	24,7
2012	74,4	24,2
2013	77,0	21,9
Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova		
2011	66,9	31,9
2012	65,1	33,6
2013	67,8	30,8
Van, Muş, Bitlis, Hakkari		
2011	79,7	20,3
2012	82,4	15,7
2013	77,4	21,0

Kaynak: (TÜİK, 2014a:135); (TÜİK, 2014b:153); (TÜİK, 2014c: 135).

Not: Tabloya iş bulmuş, başlamak için bekleyenler eklenmemiştir.

* 2016 yılı itibarıyla ortalama yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelirin en yüksek olduğu bölgeler 26 bin 486 TL ile Ankara (TR51); 26 bin 041 ile İstanbul (TR10) ve 23 bin 612 TL ile İzmir (TR31)'dir. En düşük olduğu bölgeler ise 8 bin 679 TL ile Mardin-Batman-Şırnak-Siirt (TRC3); 8 bin 794 TL ile Şanlıurfa-Diyarbakır (TRC2) ve 11 bin 088 TL ile Van-Muş-Bitlis-Hakkari (TRB2)'dir. (Bknz:

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24580>).

Son olarak, Tablo 7'de dört farklı bölgede iş arama süresine göre işsizler gösterilmiştir. 1 yıldan az bir süreden beridir iş arayan işsizlerin oranı 2013 yılı itibariyle Türkiye genelinde %74,2; İstanbul'da %77,0; Kocaeli-Sakarya-Düzce-Bolu-Yalova'da 67,8 ve son olarak Van-Muş-Bitlis-Hakkari'de %77,4'tür. Bir yıldan az bir süredir iş arayan işsiz sayısının bir yıl ve daha fazla bir süreden beridir iş arayanlara göre daha yüksek olması beklenir.

Bir yıl ve daha fazla bir süreden beridir iş arayanların oranları ise, 2013 yılı itibariyle yine aynı bölgelerde; %24,2, %21,9, %30,8, %21,0 olarak gerçekleşmiştir. Burada dikkati çeken nokta 1 yıldan fazla süredir iş arayan işsiz oranının, Türkiye genelinde, İstanbul'da ve Muş-Sakarya-Düzce-Bolu-Yalova ekseninde Van-Muş-Bitlis-Hakkari bölgesine göre daha yüksek olmasıdır. "İş yaratacak yapıların az olduğu bir bölgede, bir yıldan fazla bir süredir iş arayan işsiz sayısı nasıl olur da İstanbul'dan az olur?" gibi bir sorunun cevabı ise, bir ölçüde, "güçenmiş işçiler"de aranabilir. İş arama çabaları belirli bir süreyi geçtiğinde insanların tüm ümitlerini yitirip işgücünden tamamen kopmaları mümkündür. Teorik olarak, Van'da bir yıldan fazla bir süreden beridir iş arayan işsiz sayısı sıfır da olabilir.

Akla gelen ikinci cevap ise "kayıtdışı çalışma"dır (aşağıda detaylıca ele alınacak). Belirli bir süre kayıtlı sektörde iş arayanlar, bölge koşulları da buna uygunsuzsa, daha fazla işsiz kalmak yerine kayıtdışı çalışmayı tercih etmek durumunda kalabilirler. Yaygın kayıtdışılık da iş arama sürelerini azaltabilir.

Emeğin Sektörel Dağılımındaki Değişimler

Bölgesel gelişmişlik farkları üzerine yapılan çalışmalarda emeğin hangi sektörlerde ne oranda yer aldığı tespitini büyük önem taşımaktadır. Emeğin sektörel dağılımına ilişkin analizler genellikle tarım, sanayi ve hizmetler sektörü baz alınarak yapılmaktadır.

Türkiye'de emeğin sektörlerarası dağılımı açısından göze çarpan önemli bir husus tarım sektöründeki istihdamın azalarak da olsa önemini koruyor olmasıdır. Uzun yıllardır süren sanayileşme ve kentleşme çabalarına rağmen Türkiye'de istihdamın dikkate değer bir kısmının tarımda yer aldığı görülmektedir [bu değerlendirme doğu ve güneydoğu bölgeleri bakımından çok daha uygundur] (Koray, 2005:366). Tablo 8'de Türkiye'de işgücünün sektörel dağılımı gösterilmiştir. 2011-2016 yılları arasında tarımda azalma; sanayide ufak çaplı gelgitler (2014 yılında inşaat sektörü sanayi sektörü kapsamında verilmiş gibi görünüyor); hizmetler sektöründe ise tutarlı sayılabilecek bir artış dikkati çekmektedir. Bu tablo, klasik ulusal kalkınma literatürü açısından elverişli bir içeriğe sahiptir.

Tablo 8: İşgücünün Türkiye Düzeyinde Sektörel Dağılımı

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet	İnşaat
2011	%24	%20,7	%49,4	%5,8
2012	%23,1	%20	%50,9	%6,1
2013	%22,4	%19,9	%51,4	%6,3
2014	%21,1	%27,9	%51	-
2015	%19	%21	%53,3	%6,7
2016	%18,3	%20,2	%54,8	%6,7
2017	%18,3	%19,8	%55,4	%6,5
2018	%17,7	%19,9	%55,4	%7

Kaynak: Tablo TÜİK'in Ocak 2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018 İşgücü İstatistikleri kullanılarak oluşturulmuştur.

Türkiye'de bölgelerarası gelişmişlik farkları sorununu emeğin sektörel dağılımında çok daha açık bir biçimde saptamak mümkündür. Van-Muş-Bitlis-Hakkari bölgesinde tarımsal istihdam 2004 yılında %53,5 iken 2013 yılında 38,5 olarak gerçekleşmiştir ancak hala çok yüksektir (Türkiye genelinde tarımsal istihdamın 2013 yılı itibariyle %22,4 olduğunu hatırlayalım).

Tablo 9: TRB2 Düzeyinde İstihdamın Sektörel Dağılımı (2004-2013)

Yıllar	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmet (%)
2004	53,5	8,6	37,9
2005	53,9	10,4	35,7
2006	55,4	9,5	35,1
2007	45,9	11,6	42,5
2008	34,2	13,6	52,2
2009	36,3	12,9	50,7
2010	38,4	13,6	48,0
2011	42,3	17,0	40,7
2012	44,3	17,1	38,5
2013	38,5	21,3	40,2

Kaynak: TÜİK, *Hanehalkı İşgücü Araştırması Bölgesel Sonuçlar 2004-2013*, http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/yayinrapor/HIA_2013.pdf, s.69.

Tarımsal istihdamın azalması gelişmişlik tartışmalarında müspet bir veri olarak kabul edilir. Ancak işsizlik oranlarının yüksek olduğu bölgelerde tarımdan çözülen işgücünün nerelere akacağı, nasıl iş bulacağı, hangi yapılar tarafından massedileceği önemlidir. Van ilini de kapsayan TRB2 düzeyinde 2004 yılından 2013 yılına kadar tarımsal istihdamda azalma, hizmetler sektöründeki istihdam da ise artış yaşanmıştır. Sanayi sektöründe de artış vardır ancak inşaat sektörünün bu artışın ne kadarlık bir kısmını karşıladığını da bilmek gerekir. Van'da işsizlerin, güvenmiş işçilerin, kayıtdışı çalışanların sayısı yüksektir. Dolayısıyla (bir sonraki başlıkta tekrar vurgulanacağı üzere) tarımdan sonra kayıtdışı çalışmanın yaygın olduğu hizmetler sektörü, tarımdan kopan işgücüne düzenli ve insan onuruna yakışır bir iş vaat etme konusunda güçlü bir aktör değildir. Gelişmişlik parametreleri açısından ideal kabul edilen tarımsal istihdamdaki azalmayı bu tablo içinde olumlu bir yere oturtmak zor görünmektedir.

Son olarak, illerin gruplara ayrılması suretiyle oluşturulan İBBS düzey 2 uygulaması bölgelerarası gelişmişlik farklarına dair değerlendirmeleri bir anlamda zora sokmaktadır. Örneğin, aşağıdaki tabloda işgücünün sektörel dağılımında doğu ve batı illeri karşılaştırılmıştır.

Tablo 10: Seçilmiş Bölgeler İtibariyle İstihdamın Sektörel Dağılımı (2013)

İBBS Düzey 2	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmet (%)
TR00 Türkiye	23,6	26,4	50,0
TR10 (İstanbul)	0,6	35,1	64,3
TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli)	17,1	36,3	46,6
TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova)	22,1	33,3	44,7
TR31 (İzmir)	12,3	31,8	55,9
TR51 (Ankara)	4,6	23,6	71,7
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	44,3	11,2	44,5
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	54,0	15,0	31,0
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	44,5	17,7	37,9
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari)	38,5	21,3	40,2
TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis)	23,9	31,9	44,2
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	32,0	21,7	46,3
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	12,3	26,0	61,7

Kaynak: TÜİK, *Hanehalkı İşgücü Araştırması Bölgesel Sonuçlar 2004-2013*, http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/yayinrapor/HIA_2013.pdf, s.14.

Not: İnşaat sektörü sanayi sektörü içinde değerlendirilmiştir.

Tablo 10'da görüldüğü gibi, TRA1, TRA2, TR1, TRB2, TRC2 düzeylerinde tarımsal istihdam, doğu batı eşitsizliğini ortaya koyacak şekilde yüksek çıkmışken TRC1 ve TRC3 düzeylerinde düşük çıkmıştır. Burada kafa karışıklığına yol açan iki il vardır: Gaziantep ve Batman. Gaziantep'te son yıllarda gelişen tekstil sektörü Adıyaman ve Kilis; Batman'daki petrol rafineri sanayisi ise Mardin, Şırnak ve Siirt üzerine net bir fikir oluşmasına olanak vermemektedir. Verilerin illerin referans alınması suretiyle oluşturulması daha doğru ve yeterli değerlendirmeler yapmayı kolaylaştıracaktır.

Kayıtdışı Çalışmayı Besleyen Bir Etken Olarak İşsizlik

Gelişmekte olan ülkelerde, yeni iş yaratma imkanlarının sınırlı olması, çoğu zaman düşük eğitim düzeyine sahip ve kayıtlı sektörde iş bulamayan işgücünün; piyasaya giriş ve çıkışın görece kolay olduğu, eğitim ya da uzmanlık gerektirmeyen, çoğu zaman büyük miktarda sermayeye ihtiyaç duyulmayan, kurumsallaşmamış evde çalışma, fason üretim, işportacılık, simitçilik, pazarcılık, su satıcılığı gibi işlerin yapıldığı kayıtdışı sektörde çalışmasına neden olmaktadır (DPT, 2001:46). İşsizlik emekçilerin kayıtdışı çalışan işyerlerine akmalarına neden olabileceği gibi küçük çaplı işler kurmak suretiyle kendi kendilerini istihdam etmelerini de sağlamaktadır (İSMMMO), 2006:103).

İşsizlikle kayıtdışı çalışma arasında doğru orantı vardır (Karaaslan, 2010:58). İşsizliğin arttığı dönemlerde kayıtdışı çalışmanın da arttığı söylenebilir. Benzer şekilde, işsizliğin diğer bölgelere göre yüksek olduğu bölgelerde kayıtdışı çalışmanın da yüksek olduğu öne sürülebilir. Özellikle, nüfusun hızlı artışı ve bölgesel geri kalmışlıkla hızlanan iç göç sebebiyle artan işsizlik, insanların iş konusundaki seçiciliğini olumsuz etkilemekte, onları nerede ve nasıl olursa olsun herhangi türden bir işte çalışmak zorunda bırakmaktadır (DPT, 2001:46). Sosyal Güvenlik Kurumu, kayıtdışılığın en fazla rastlandığı grupları şöyle sıralamıştır: İşsizler, eğitim seviyesi düşük kişiler, çocuk işçiler, yabancı kaçak işçiler, emekliler, serbest çalışanlar. Ayrıca kayıtdışı çalışmanın kişisel bazda en çok 18-25 yaş ve 60 üzeri yaş grupları ile okuma yazma bilmeyenler ile okuma yazma bilip okul bitirmeyenlerde görüldüğü de vurgulanmıştır.⁹

Kayıtdışı çalışma, Türkiye'de hemen hemen her dönem yüksek oranlarda seyreden, yıldan yıla çok az bir miktar azalsa da varlığını daima sürdüren önemli bir meseledir. TÜİK'in işgücü istatistiklerine göre, Kasım 2016 dönemi itibarıyla kayıtdışı çalışanların oranı bir önceki yılın aynı dönemine göre 0.7 puan artarak %33.3 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde işsizlik oranında da bir artış vardır. Aşağıdaki tabloda bölgelere göre kayıtdışı istihdam oranı ilk beş ve son beş bölge baz alınarak gösterilmiştir. Kayıtdışı çalışmanın yüksekliği konusunda Doğu ve

⁹ <http://www.sgk.gov.tr>

Güneydoğu Anadolu illerinin birinci sırada geldiği görülmektedir (bu illerde işsizlik oranları da Türkiye ortalamasına göre yüksektir).

Tablo 11: Bölgelere Göre Kayıt Dışı İstihdam Oranları (%), İlk 5 ve Son 5

Bölgeler	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İlk Beş Bölge						
Ankara	21.39	21.36	17.67	16.08	17.37	17.09
İstanbul	24.35	22.65	19.36	16.49	18.82	18.36
Bursa, Eskişehir, Bilecik	28.42	28.05	23.67	24.55	20.41	20.44
İzmir	30.47	32.91	30.13	30.38	27.48	23.47
Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	39.80	37.50	32.88	30.64	30.15	28.59
Son Beş Bölge						
Erzurum, Erzincan, Bayburt	63.28	56.13	49.35	49.20	56.10	52.35
Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	64.71	61.78	62.27	55.74	54.09	52.46
Şanlıurfa, Diyarbakır	63.59	60.69	63.27	61.6	67.67	65.05
Van, Muş, Bitlis, Hakkari	71.57	74.85	72.74	68.75	70.42	70.80
Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	74.34	73.26	69.51	71.43	71.54	71.10

Kaynak: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari/kayitdisi_istihdam_orani

Van ve diğer TRB2 illeri kayıtdışı çalışmanın en yaygın olduğu illerin başında gelmektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından yapılan bir araştırmaya göre, kayıt dışı çalışma Şanlıurfa, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Ağrı, Kars, Hakkari, Ardahan gibi illerde %75'lere ulaşırken Van'da %79'dur. Bunun anlamı Van'da her dört kişiden üçünün kayıt dışı çalışıyor olduğudur.¹⁰ Kayıtdışı çalışanlar, yedek işgücü ordusunun bileşenlerinden biri olarak düşünülürse bu illerle ilgili olarak TÜİK'in ilan ettiği işsizlik oranlarının durumun vahametini ortaya koymakta son derece yetersiz kaldığı görülecektir.

Van'daki yüksek kayıtdışı çalışma çalışan bireylerin, genel olarak, çalışma koşulları hakkında da ipucu vermektedir. Kayıtlı işlerde rastlanan işçilerarası rekabet kayıtdışı işlerde de söz konusudur. İşportacılık ve benzeri işlerde kendi başına çalışanlar dışarıda bırakılırsa, kayıtdışı çalışma işverenler açısından oldukça etkili bir emek denetim aracıdır. Yedek işgücü ordusunun potansiyel üyeleri olarak kayıtdışı çalışanların sendikalı olarak çalışması yasal açıdan mümkün olmadığı için örgütlenmeye gitmeleri de zordur. Daha iyi işler bulmak üzere batı illerine göç

¹⁰<http://www.sabah.com.tr/fotohaber/ekonomi/turkiyenin-kayitdisi-haritasi?tc=81&albumId=33745&page=65>

etmek zorunda kalan işçiler, sınıf mücadelelerine katılım açısından daha deneyimsizdir.

Tarım sektörü, inşaat sektörü, küçük çaplı işletmeler, geçici ve mevsimlik işler Türkiye'de kayıtdışı çalışmanın yoğun olarak rastlandığı sektör ve işletmelerin başında gelmektedir.¹¹ Örneğin, 2016'da Türkiye'de kayıt dışı çalışmanın en yüksek olduğu sektör %81,2 ile tarım olmuştur. İkinci sırayı %35,5 ile inşaat sektörü; üçüncü sırayı ise %20,1 ile hizmet sektörü almıştır.¹² 2015 yılı itibarıyla, Van'ın da dahil olduğu TRB2'de %70.80 olarak gerçekleşen kayıtdışı istihdamda birinci sırayı tarım sektörünün aldığı düşünülebilir. Aşağıdaki tabloda, 2004-2013 yılları arasında TRB2'de işteki duruma göre istihdam gösterilmiştir. Tüm yıllarda işveren veya kendi hesabına çalışanlar ile ücretsiz aile işçilerinin tarım sektöründe yoğunlaştığı dikkati çekmektedir.

¹¹ www.sgk.gov.tr

¹² TÜİK, "Basın Odası Haberleri", S.79, 2016, http://www.tuik.gov.tr/basinOdasi/haberler/2016_79_20160630.pdf.

Tablo 12: İşteki Duruma Göre İstihdam, TRB2 (Van, Muş, Bitlis Hakkari), 2004-2013

Yıllar	Toplam (Bin kişi)			Tarım (Bin kişi)			Tarım dışı (Bin kişi)		
	Ücretli, Maaşlı, yevmiyeli	İşveren veya kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi	Ücretli, Maaşlı, yevmiyeli	İşveren veya kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi	Ücretli, Maaşlı, yevmiyeli	İşveren veya kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi
2004	125	130	100	5	92	93	120	38	7
2005	122	141	99	7	96	92	115	44	7
2006	112	140	126	6	89	115	106	51	11
2007	134	137	101	8	77	87	126	61	14
2008	158	132	75	6	59	60	152	73	15
2009	174	126	88	6	59	77	169	67	11
2010	193	122	100	8	63	88	184	60	11
2011	231	127	139	8	76	127	223	51	12
2012	247	134	139	8	91	133	240	43	7
2013	274	132	113	9	85	106	265	48	6

Kaynak: TÜİK, *Hanehalkı İşgücü Araştırması Bölgesel Sonuçlar 2004-2013*,
http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/yayinrapor/HIA_2013.pdf.

Tarım sektöründeki emeğin önemli bir bölümünü ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır. Ücretsiz aile işçiliği de büyük ölçüde kadınlara düşmektedir. Gerek feodal aile geleneğinin hüküm sürmesinden dolayı kadınların çalışma hayatına kolaylıkla dahil olamamaları gerekse istihdamın sektörel dağılımında tarım sektörünün önemini koruması ve elverişli işlerin yoksunluğu Van gibi illerde yaşayan kadınları ücretsiz aile işçiliğine mahkum bırakmaktadır.

Tablo 13: 15 Yaş Üstü Kadın ve Erkeklerde İşsizlik Oranları (%)

		Ankara	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	İstanbul	İzmir
(15+) ve Erkek	2014	9,1	8,2	16	10,3	10,8
	2015	8,4	8,5	11,8	11,1	12,2
	2016	9,1	8,8	10,7	11,8	11,2
	2017	9,4	8,9	13,8	11,6	11,4
(15+) ve Kadın	2014	16,9	13,8	6,6	16,6	20,1
	2015	17,4	13,6	3,4	17	20,5
	2016	16,4	14,9	5	17,3	19,2
	2017	15,4	14,9	9,9	18,6	18,9

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=102&locale=tr>

Tablo 13'te TRB2'deki 15 yaş üstü kadınlar ve erkeklerdeki işsizlik oranları gösterilmiştir. Hemen göze çarpacağı üzere; 15 yaş üstü erkek işsizliğinde TRB2 diğer tüm bölgelerin üzerindeyken kadın işsizliğinde en son sırada yer almaktadır. 2016 yılında %5 olarak gerçekleşen kadın işsizliği, ücretsiz aile işçiliğinde kadınların yeri konusunda fikir vermektedir.

Çocuk Nüfusunun Büyüklüğü ve Geleceğin Yedek İşgücü Ordusu Olarak Çocuk İşçiler

İşsizlik, çocukların küçük yaşlarda emek piyasalarında yer almalarına neden olan ekonomik göstergelerden birisidir. Ailenin yetişkin bireyleri düzenli bir iş ve gelirden yoksun oldukları nispette geçinebilmek için tüm kaynaklarını harekete geçirmek zorunda kalmaktadırlar (Ongan, 2000:244). Reel üretimin hemen hemen her noktasında bulunmakla birlikte, çocuk işçiliğinin yer aldığı sektörler açısından, kentlerde çocuklar, daha çok kayıt dışı çalışmanın yoğun olarak rastlandığı ticaret ve hizmetler sektöründe çalıştırılmaktadırlar (Durmuş, 2016: 33). Çocuk emeği, ucuz işgücü olması dolayısıyla sermaye açısından özellikle kayıt dışı, emek-yoğun

sektörlerde kullanılmaktadır. Güvencesiz, esnek emek rejimlerinin yaygın hale gelmesi, hane bazındaki mülksüzleşme ve yoksullaşmanın artışına bağlı olarak çocuklar artan bir şekilde formel eğitim alanlarını terk ederek çalışma sürecine dahil olmaktadır (Akyol, 2016:80).

Çocuk işçiliğinin yaygınlığı Türkiye gibi çocuk ve genç nüfusun büyük olduğu ülkelerde, eğer işsizlik oranları da genel olarak yüksek seyrediyorsa, içinden çıkılması zor bir döngüye girilmesine neden olabilmektedir. İş üretecek yatırımların devlet politikası olarak gündeme getirilmesi yerine bu yatırımların tamamen sermaye sınıfının kazanç grafiğine bağlı olacak biçimde özel sektöre devredilmesi bu tarz problemleri kronikleştirmektedir. Yedek işgücü ordusunun gelecekteki üyeleri kapitalist üretimin güvencesidir aynı zamanda. Tablo 14'te yıllara göre yaş gruplarının toplam nüfus içindeki oranları verilmiştir. 1980'de %39,9 olan 0-14 yaş grubu, 2017 itibarıyla %23,6'ya düşmüş olsa da hala yüksek düzeydedir. Türkiye'de her 4 kişiden biri 0-14 yaş arasındadır.

Tablo 14: Yıllar Göre Yaş Grupları

Yıllar	Yaş Grubu	Toplam (%)	Erkek (%)	Kadın (%)
1980	0-14	39,9	39,6	38,3
	15-64	55,9	55,8	56,0
	65+	4,7	4,2	5,3
	Bilinmeyen	0,4	0,4	0,4
1985	0-14	37,5	38,1	36,9
	15-64	58,1	58,0	58,2
	65+	4,2	3,7	4,7
	Bilinmeyen	0,2	0,2	0,2
1990	0-14	35,0	35,5	34,4
	15-64	60,7	60,6	60,8
	65+	4,3	3,8	4,8
	Bilinmeyen	0,1	0,1	0,1
2000	0-14	29,8	30,4	29,2
	15-64	64,5	64,4	64,5
	65+	5,7	5,1	6,3
	Bilinmeyen	0,3	0,4	0,3
2007	0-14	26,4	27,1	25,8
	15-64	66,5	66,9	66,1
	65+	7,1	6,1	8,1
2010	0-14	25,6	26,2	25,0
	15-64	67,2	67,5	66,8
	65+	7,2	6,3	8,2
2015	0-14	24,0	24,5	23,4
	15-64	67,8	68,3	67,3
	65+	8,2	7,2	9,3
2017	0-14	23,6	24,1	23,0
	15-64	67,9	68,4	67,4
	65+	8,5	7,5	9,6

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Batıdan doğuya doğru gidildiğinde çocuk nüfusunun genel olarak arttığı görülmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki yüksek çocuk nüfusu

bir avantaj olarak değerlendirilebileceği gibi, bu bölgelerdeki yüksek işsizlik göz önünde bulundurulduğunda, toplumsal açıdan bir dezavantaja da dönüşebilmektedir. Geleceğin yedek işgücü ordusu safları sıklaştırmak üzere olgunlaşmayı beklemektedirler.¹³

TÜİK’in “İstatistiklerle Çocuk, 2016” isimli raporuna göre Türkiye’de çocuk nüfus oranının en yüksek olduğu il Şanlıurfa’dır. Bu ili %46.8 ile Şırnak ve %44.5 ile Ağrı izlemektedir (TÜİK, 2017b). Van ilindeki çocuk nüfus oranı ise, TÜİK’in 2014 yılında yayınladığı bir rapora göre %44.6’dır (TÜİK, 2015:12).

Tablo 15: 0-17 Yaş Arası Çocuk Nüfus Oranının En Yüksek ve En Düşük Olduğu ilk 5 il, 2016

En Yüksek İller		En Düşük İller	
Şanlıurfa	%47.0	Tunceli	%17.6
Şırnak	%46.8	Edirne	%18.8
Ağrı	%44.5	Kırklareli	%19.2
Muş	%43.9	Çanakkale	%19.5
Siirt	%43.6	Karabük	%20.6

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24645>.

Çocukların çalışma yaşamına itilmesine neden olan bir diğer etmen ise, işsizlikle birlikte, yeni iş alanlarındaki yetersizliklerdir. Ergin yaşa geldiğinde elde edebileceği, insanca bir yaşam sürmesine yetecek bir ücret sağlayan, sağlığını bozmayacak bir işte çalışmak geliştirmekte olan ülke çocuklarından azı için erişilebilir bir durumdur. “Yoksullukla mücadele araçlarından yoksunluk” olarak tanımlanabilecek bu koşullarda birey kendi başının çaresine bakmak ve erken yaşlarda çalışmak zorunda kalmaktadır (Genel İş Sendikası, 2017:4).

TÜİK’in 2012 yılı Ekim, Kasım ve Aralık aylarında uyguladığı Çocuk İşgücü Anketi sonuçlarına göre Türkiye genelinde 6-17 yaş grubundaki 15 milyon 247 bin çocuktan 893 bini (yüzde 5.9’u) tarım, sanayi ve hizmetler sektörü kapsamına giren herhangi ekonomik bir etkinlikte ve 7 milyon 503 bini ev işlerinde olmak üzere çocukların yüzde 55’i (8 milyon 397 bini) çalışmaktadır (Adana Büyükşehir Kent Konseyi, 2014:10). Çocuk işgücü kırdı ve kentte farklı şekillerde çalışıyor olsa da

¹³ Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri aynı zamanda çocuk yoksunluğunun yoğun olarak yaşandığı yerlerdir. Gerçekten de, Türkiye’nin doğusuna gidildikçe şiddetli bir maddi çocuk yoksunluğu dikkati çekmektedir. Çocuk maddi yoksunluğunda en yüksek oranlara sahip iki bölge Kuzey Doğu Anadolu (yüzde 52,9) ve Güney Doğu Anadolu (yüzde 55,1) olup her iki bölgede yaşayan çocukların yarısı bu durumdan etkilenmektedir. Bununla birlikte, Batı bölgelerindeki şiddetli maddi yoksunluk görece düşüktür. Örneğin; Marmara’da bu oran %17,2, Ege’de ise %24.4’tür (Bakınız: BETAM, 2016:3-4).

çocuklar kentlerde de kırsalda da kayıtdışı çalıştırılmaktadır (Genel-İş Sendikası, 2017:5).

Yukarıda belirtildiği gibi, işsizlik oranlarındaki genel artış hanelerin çocuklarını çalışma hayatına itmesi noktasında belirleyicidir. Bu anlamda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerindeki yüksek işsizlik, çocukların hem bu illerde (kentte ve kırsalda) yaşarken çocuk işçi olarak çalışmasına hem de bir kısmının, ailenin göç kararıyla birlikte, batı illerine ve mevsimlik tarım işçisi olarak tarım bölgelerine göç ederek buralarda yeni bir çocuk işgücü kitlesini oluşturmasına ve mevcut kayıtdışı çocuk işçi sayısının artmasına neden olmaktadır. Nitekim, 2014 yılında göç eden toplam nüfus içindeki çocuk oranı Güneydoğu Anadolu, Ortadoğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri'nde göç edenlerde yüksektir. Doğu Marmara, Batı Marmara, Batı Anadolu ve Ege Bölgeleri'nden göç edenler de ise düşüktür.¹⁴

İstanbul'un Eminönü-Süleymaniye bölgesinde yapılan bir araştırmada kendileriyle görüşülen çocuk işçilerin tamamının Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki illerden çalışmak için İstanbul'a geldiği; bu bağlamda iç göç, kırsal yoksulluk ve çocuk istihdamı arasında güçlü bir ilişkinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, çocukların buldukları bölgelerdeki yüksek işsizlik oranları, düşük iş fırsatları, düşük eğitim düzeyi ve vasıfsızlık gibi unsurlarla birleşen göçmenlik durumu bireylerin enformel sektörde konumlanmalarına neden olmaktadır (Şen ve Kahraman, 2012:186).

Van'ın diğer illere verdiği göçün temel itici gücünün ekonomik faktörler olduğu düşünülecek olursa, göç eden ailelere mensup çocukların çalışma hayatına katılmak zorunda kalıp kalmadığı hakkında bir ipucuna ulaşılabilir. Van'da diğer Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri gibi bir anlamda ülkenin çocuk işgücü deposudur. Gürel Özcüre'nin 2005 ve 2007 yılları arasında Çankırı, Elazığ, Erzurum, Kastamonu, Ordu, Sinop ve Van illerinde yaptığı bir araştırmaya göre okula devam etmeyen ve haftada 41 saatin üzerinde çalışan çocukların en fazla olduğu il %42,7 ile Van'dır.¹⁵ Ayrıca, Van'da 200 çocukla yapılan görüşmelerin sonucu olan bir çalışmada okulda olması gereken kadar küçük yaştaki çocukların; fırıncı çırağı, manav, tartıcı, mendilci, sigaracı, berber çırağı, kahveci, boyacı olarak çalıştığı tespit edilmiştir (Erdoğan ve Ertaş, 2017:234).

Özetle, çocuk işçiliği ve çocuk nüfusunun büyüklüğü ile artış hızı gibi olgular birlikte değerlendirilmeli; işsizlik ve bu olgular arasındaki ilişki bütünsel bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Eğitim sisteminin yapılandırılması, işgücünün bölgesel niteliklerini referans alan politikaların bir uzantısı olarak bölgelerin kendi iç dinamiklerine uygun olursa, orta ve uzun vadede, sürekli iç göç akışı daha düzenli hale gelebilir.

¹⁴ <http://turkiyedecocuklar.org/#cocuklar-nereden-goc-ediyor>.

¹⁵ <http://t24.com.tr/haber/cocuk-isciliginin-en-fazla-oldugu-il-van,15839>

Sonuç

İşsizlik olgusu, basit bir sosyo-ekonomik sorun olmanın ötesinde kapitalist üretim ilişkilerinin temel özelliklerinden birisidir. Sermaye sınıfı, “doğal işsizlik” olarak nitelendirdiği süreklilik arz eden bir işsizliğin yanısıra, dönemsel olarak yükselen ve bu yaklaşıma göre doğal olmayan işsizlik türlerini de kapitalist sisteme has bir güvence unsuru olarak veri kabul eder. Dolayısıyla, ister doğal ister aksi kabul edilsin, “yedek işgücü ordusu”, sermaye birikim sürecinin karlılık hedefleri açısından tampon görevi üstlenen bir araç olarak var olmak durumundadır.

Kapitalist sistem, bileşik ve eşitsiz gelişme yasasının bir gereği olarak dünyanın farklı bölgelerinde ve ülkelerinde farklı gelişmişlik düzeyleri yaratır. Gündelik hayatta ve konuyla ilgili akademik literatürde batı ülkelerini ya da Japonya’yı mevzu bahis yaparken “ileri kapitalist”; Türkiye gibi ülkeleri ele alırken de “tam kapitalistleşmemiş”, “yarı kapitalist” gibi ifadelere rastlamak mümkündür. Benzer bir yorum kapitalist üretim ilişkilerinin sonuçları açısından da yapılabilir. Örneğin; refah düzeyi yüksek olan ülkelerin, refah düzeyi görece düşük olan ülkelere göre (en azından sıklıkla) daha düşük işsizlik oranlarına sahip olduğu öne sürülebilir. Bir tarafta uluslararası rekabette kendine sağlam bir yer edinmiş, kapitalizm öncüsü durumunda olan ve bu avantajın büyük bir kısmını uluslararası emperyalist/kapitalist sömürü üzerine kuran ülkeler; diğer tarafta ise, uluslararası kapitalist rekabetin bir parçası olabilmek uğruna her türlü tavizi vermeye hazır, işçi sınıfının her açıdan sömürülmesine göz yuman ve yedek işgücü ordusunun tüm nimetlerinden faydalanan/faydalandıran geç kapitalistleşmiş (ya da kapitalistleşme süreci devam eden) ülkeler...

Ülkeler arasında rastlanan farklılıkların ülkelerin sınırları dahilinde de ortaya çıktığı görülmektedir. Yani, işsizlik oranı bir ülkenin belirli bir bölgesinde görece düşük iken diğer bölgesinde ya da bölgelerinde yüksek olabilmektedir. Belirli bir bölgenin sosyo-ekonomik koşullar açısından içine düştüğü olumsuz tablo, diğer bölgenin ya da bölgelerin kapitalist gelişim çizgisi üzerinde olumlu etkide bulunur. Yedek işgücü ordusunun belirli bir noktada yoğunlaşması diğer noktaların dönemsel ihtiyaçları açısından bir güvence unsuruna dönüşebilir. Türkiye’ye bakıldığında, ülkenin doğu ve güneydoğu bölgelerinin hemen hemen her konuda batı bölgelerine göre olumsuz özellikle sahip olduğu görülmektedir ki, bunlardan biri de işsizlik olgusudur.

Devletin, işsizlik oranlarını aşağı çekmek ve bölgeleri sosyo-ekonomik açıdan kalkındırmak söylemi altında birtakım politikaları hayata geçirdiği görülmektedir; yatırım teşvik yasalarının uygulanması ve bölgesel kalkınma ajanslarının kurulması bu politikalardan ikisidir* ancak bu tarz müdahalelerin,

* Bu iki örnek, özellikle Türkiye’de çok fazla gündeme getirildiği için önceki bölümlerde özel olarak ele alındı.

kapitalist işleyişinin bütünselliğine dokunmadan hayata geçirildiğini de unutmamak gerekir.

Çalışmada ele alınan Van örneğinin, işsizliğin Doğu Anadolu'daki görünümü açısından bir örnek teşkil etmesi ve diğer illere ışık tutması amaçlanmıştır. Göze çarpan ilk şey, genel işsizlik oranının Türkiye geneline göre Van'da yüksek seyretmesidir. Tabiki bu noktada, TÜİK tarafından esas alınan "işsizlik" tanımının gerçek işsizlik oranlarını ortaya çıkarmak konusunda ne kadar sınırlayıcı olduğunu da vurgulamak gerekir. Çalışmada belirtildiği üzere, "güçenmiş işçiler" in Türkiye geneline göre oransal olarak Van'da çok yüksek olması beklenmelidir. Ümidi de ümitsizliği de üreten temel etken bazı yapıların varlığı ya da yokluğudur. Çalışma olanaklarının ya da yaygın ifadeyle istihdam olanaklarının düşük olduğu; dahası bu olanakları yaratacak yapıların bulunmadığı bir coğrafyada iş arama ümidi olmayanların işsiz kategorisine koymamak anlamlı değildir.

İstihdamın sektörel dağılımına bakıldığında ise, yıllar içinde tarım kesimindeki istihdamda bir azalma yaşanmasına rağmen bu sektörün hala önemini koruduğu görülmektedir. Nitekim, kayıtdışı çalışma oranlarının üst seviyelerde olduğu bir ilde tarımsal istihdamdaki azalmayı bir gelişmişlik ya da ilerleme ifadesi olarak yorumlamak anlamlı değildir. Hizmetler sektöründeki şişme ve artan kayıtdışı çalışma oranları birlikte düşünüldüğünde, tarımdan kopan işgücünün yine güvencesizlik ve kayıt dışılık döngüsüne girdiği sonucuna kolaylıkla ulaşılabilir.

Kayıtdışı çalışma ve işsizlik arasında var olan bir ilişkiden de bahsedilebilir. İş yaratacak yapıların sınırlılığı hiç şüphesiz insanları, asgari de olsa bir gelir sağlamak üzere farklı arayışlara itmektedir. Bu nedenle, kayıtdışı çalışma ve hatta kayıtdışı ekonomi Van'da çok yaygındır. Burada kayıtdışı çalışmayı himaye edici bir olgu olarak ele almak gerekmektedir. Kapitalizmin vahşi ve rekabetçi doğası, insanları geçinmenin çeşitli biçimlerini ve çoğu durumda yasal olmayan biçimlerini hayata geçirmek zorunda bırakmaktadır. Ancak bir can simidi olarak görüldüğü ölçüde kayıtdışı çalışmanın, bireyleri, tüm ümidin yitilmesi suretiyle, emek piyasasından uzak tutma potansiyeline sahip olduğu da unutulmamalıdır.

Yüksek işsizlik oranlarının ilişkili olduğu bir diğer olgu ise çocuk emeğidir. Belirli bir bölgedeki yüksek işsizlik o bölgedeki çocukların çalışma hayatında daha fazla yer alması gibi bir sonucu da beraberinde getirmektedir. Aile büyüklerinin işsiz kalması hane gelirine az da olsa bir katkı sağlamak üzere çocukları özellikle kayıtdışı işlerde çalışmaya iter. Genel olarak, Doğu/Güneydoğu Anadolu ve özel olarak Van'a bakıldığında; bölge çocuklarının hem yaşadıkları şehirlerin hem de batı bölgelerindeki belirli şehirlerin (İstanbul, Ankara, İzmir gibi) çocuk emeği rezervini sağladığı görülmektedir. Şu da belirtilmelidir ki, Van'da kayıtdışı çalışan çocukların nicelik açısından saptanması bir ölçüde mümkün iken; batıya göç edip buralarda çalışan çocukları saptamak güçtür. Hiç şüphesiz aynı şey mevsimlik tarım işçilerinin çocukları için de geçerlidir. Van'ın ya da diğer illerin Türkiye genelindeki çocuk emeği rezervinin ne kadarını sağladığı sorusunun cevabını vermek güçtür.

Sonuç olarak, işsizliğin bölgesel düzeydeki dengesiz dağılımı, devletin uyguladığı ekonomi politikalarından tamamen bağımsız bir fenomen olmamakla birlikte, esasında kapitalist sistemin bütünselliği içinde ele alınması gereken bir konudur. Van'da yüksek düzeylerde seyreden işsizlik; kayıtdışı çalışma ya da çocuk emeği ve benzeri olgularla olan ilişkisi üzerinden değerlendirilmelidir. Aksi takdirde sadece kapitalizmin değil yedek işgücü ordusunun da bütünselliği ve diğer unsurlarla olan diyalektik ilişkisi gözden kaçacaktır.

KAYNAKÇA

- Adana Büyükşehir Kent Konseyi (2014) **Dünya’da, Türkiye’de ve Adana’da Çocuk İşçiliği Nedir? Nasıl Çözülür?**, Adana: Altan Matbaası.
- Akan, Yusuf ve Arslan, İbrahim (2008) “Türkiye’de Sektörel Yatırım Teşvik Belgeleri İle İstihdam Analizi: Doğu Anadolu Bölgesi Üzerine Bir Uygulama (1980-2006)”, **Çalışma ve Toplum**, 1, 107-119.
- Akdeve, Erdal ve Tanas Karagöl, Erdal (2013) “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Teşvikler ve Ülke Uygulamaları”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 37, 329-350.
- Akkaya, Yüksel ve Gürbüz, Rana (2012) *Ekonomik Büyüme ve İşsizlik Üzerine*, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/buyume11.pdf>, (10.01.2017).
- Akkuzu, İdris (2015) “Göç ve Kapitalizm”, **DİSKAR**, 4, 20-30.
- Akyol, A. Ezgi (2016) “Paternalizm ve Kapitalizm Kıskaçında Çocuk Emegi Sömürüsü: Türkiye’de Çıraklık”, **Kapitalizm ve Paternalizm Kıskaçında Çocuk**, Ankara: Eğitim-Sen Yayınları, 80-90.
- Aren, Sadun (2016) **100 Soruda Ekonomi El Kitabı**, Ankara: İmge Kitabevi.
- Başkaya, Fikret (2001) **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, Ankara: İmge Kitabevi.
- Başkaya, Fikret (2015) **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, İstanbul: Öteki Yayınevi.
- BETAM (2016), “Her Üç Çocuktan Biri Maddi Yoksunluk İçinde”, Araştırma Notu 16/193.
- Byrne, David ve Strobl, Eric (2001) *Defining Unemployment in Developing Countries: The Case of Trinidad and Tobago*, <https://pdfs.semanticscholar.org/6db7/223d68f4214cab76e5ec9b4bfe9b8aec370a.pdf>, (15.02.2017).
- Dinerstein, Ana C. (2011) “Maddiliği Geri Kzanmak: İşsizlik ve Emegin Görünmeyen Özelliği”, Ana C. Dinersitein, Micheal Neary (der.), **Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğe Dair Bir İnceleme**, (çev.: Özgür Yalçın) içinde, İstanbul: Otonom Yayınları, 291-319.
- DPT (2001) **Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara: DPT Yayınları No: 2603.
- Duhm, Dieter (2002) **Kapitalizmde Korku**, (çev. Sargut Şölçün), Ankara: Ayrac Yayınevi.
- Durmuş, Mustafa (2016) “Çocuk Emeginin Kullanımını Yaygınlaştıran Koşullar”, **Kapitalizm ve Paternalizm Kıskaçında Çocuk**, Ankara: Eğitim-Sen Yayınları, 32-47.
- Engels, Friedrich (2013) **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**, (çev. Oktay Emre), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Erdoğan, Rıdvan ve Ertaş, Numan (2017) “Van Kentinde Çocuk İşgücünün Mekansal Analizi”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 5/41, 219-246.
- Eryılmaz, Bilal ve Tuncer, Aziz (2013) “Avrupa Birliği Uyum Sürecinde Bölgesel Kalkınma Politikaları: Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Türkiye Uygulaması, **Akademik İncelemeler Dergisi**, 8/1, 165-189.
- Filiztekin, Alpay (2008) **Türkiye’de Bölgesel Farklar ve Politikalar**, İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Fişek, Gürhan (t.y.) Gelişmekte Olan Ülkelerde Çocuk İşçilik Sorunu ve Müdahale Programları, <http://www.fisek.org.tr/calismalar/cocuk-emeği/cocuk-emeği-uzerine-yazilar/gelistmekte-olan-ulkelerde-cocuk-iscilik-sorunu-ve-mudahale-programlari/>, (10.06.2017).
- Foster, John Bellamy ve McChesney, Robert W. ve Jonna, Jamil (2011) *The Global Reserve Army and the New Imperialism*, <http://monthlyreview.org/2011/11/01/the-global-reserve-army-of-labor-and-the-new-imperialism/> (18.01.2017).
- Genel-İş Sendikası (2017) *Türkiye’de Çocuk İşçi Olmak*, <http://cloudsdomain.com/uploads/dosya/14918.pdf>, (28.03.2017)
- Gülmez, Mustafa ve Yalman, İlkey Noyan (2010) “Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Sivas İli Örneği”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 24/2, 235-257.
- İSMMMO (2006) *Toplumsal Raporlar 7: Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları*, <http://www.istanbulsmmmodasi.org.tr/yayinlar.asp?Gid=7&Yid=7>, (28.03.2017).
- Kalkınma Bakanlığı, (2013) *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1.pdf>, 18.07.2017.
- Karaaslan, Erkan (2010) **Kayıtdışı İstihdam ve Neden Olduğu Mali Kayıpların Bütçe Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği**, Ankara: Mali Hizmetler Derneği Yayınları No:7.
- Koç, Ferda (2015) “Kürt Göçü ve Türkiye’nin Büyük Proleterleştirme Süreci”, **DİSKAR**, 4, 74-85.
- Koray, Meryem (2005) **Sosyal Politika**, Ankara: İmge Kitabevi.
- Koşar, Levent ve Atılgan, Gökhan (2005) “İşsizlik Çalışanların da Sağlığını Bozuyor!”, **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, 24, 13-20.
- KPMG, *Soru ve Cevaplarla Yeni Yatırım Teşvik Sistemi*, <http://www.kpmgvergi.com/PDF/Yayinlar/Guncel-Yayinlar/Soru-ve-Cevaplarla-Yeni-Yatirim-Tesvik-Sistemi.pdf>, (08.03.2017).

- Magdoff F. ve Magdoff, Harry (2004) *Disposable Workers: Today's Reserve Army of Labor*, <http://monthlyreview.org/2004/04/01/disposable-workers-todays-reserve-army-of-labor/> (11.01.2017).
- Marx, Karl (2015) **Kapital 1. Cilt**, (çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan) İstanbul: Yordam.
- Marx, Karl, ve Engels, Frederich (2009) **Kutsal Aile**, (çev. Kenan Somer) Ankara: Sol Yayınları.
- Omay, Umut (2011) “Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar”, **Çalışma ve Toplum**, 3, 137-166.
- Tunçcan Ongan, Nilgün (2000) “Çocuk İşçiliği: Nedenleri, Boyutları ve Küreselleşen Dünyadaki Konumu”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S: 43-44, s.243-259.
- Övgün, Barış (2007) “Bir Politika Transferi Örneği: Kalkınma ajansları”, **SBF Dergisi**, 62/3, 233-255.
- Palmer, Bryan D. (2015) “Sınıfı Yeniden Düşünmek: Proleterleşmek Olarak Güvencesizlik”, Leo Panitch, Greg Albo, Vivek Chibber (der.), **21. Yüzyılda Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi** (çev. Tuncel Öncel) içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 53-75.
- Selim, Selim ve Koçtürk, O. Murat ve Eryiğit, Pınar (2014) “Türkiye’de Yatırım Teşvikleri ve Sabit Yatırımların İstihdam Üzerine Etkisi”, **Ege Akademik Bakış**, 14/4, 661-673.
- SERKA, **50 Soruda Kalkınma Ajansları**, <http://www.serka.gov.tr/en/store/file/common/e6d99ad3a1cece331e245e650e631bdb.pdf>, (19.02.2017).
- Şehriyan Gazetesi, *Van’da 31 bin İşsiz Var*, <http://www.sehriyanguzetesi.com/haber-van-da-31-bin-issiz-var-32912.html>.
- Şen, Bülent ve Kahraman, Fatih (2012) “Oyun Hakkının Uzağında Yaşamak: Türkiye’de İçgöç ve Çocuk Emegi”, **SDÜ Fen Edebiyat Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:27, 167-189.
- TEPAV (2016) http://www.tepav.org.tr/upload/files/1467929122-9.81_II_insan_i_gelisimlik_endeksi.pdf (18.07.2017).
- TÜİK (2014) *Hanehalkı İşgücü Araştırması Bölgesel Sonuçlar 2004-2013*, http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/yayinrapor/HIA_2013.pdf, (21.02.2017).
- TÜİK (2014a) *Seçilmiş Göstergelerle Van 2013*, TÜİK Yayınları No: 4318, Ankara.
- TÜİK (2014b) *Seçilmiş Göstergelerle İstanbul 2013*, TÜİK Yayınları No: 4182, Ankara.
- TÜİK (2014c) *Seçilmiş Göstergelerle Kocaeli 2013*, TÜİK Yayınları No: 4216, 2014c, s.135.

TÜİK (2015), *İstatistiklerle Çocuk 2014*, Ankara: TÜİK Yayınları, S:4372.

TÜİK (2016) *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Bölgesel Sonuçları, 2015*, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21868> (05.16.2017).

TÜİK (2017a), <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24635>, (11.10.2017).

TÜİK (2017b), *İstatistiklerle Çocuk*, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24645>, (16.16.2017).

http://www.tuik.gov.tr/MicroVeri/Hia_2011/turkce/metaveri/tanim/index.html. (12.10.2017).

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24645>.

http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari/kayitdisi_istihdam_orani

<http://www.sabah.com.tr/fotohaber/ekonomi/turkiyenin-kayitdisi-haritasi?tc=81&albumId=33745&page=65>.

<http://turkiyedecocuklar.org/#cocuklar-nereden-goc-ediyor>

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=102&locale=tr>

<http://www.sgk.gov.tr>

<http://t24.com.tr/haber/cocuk-isciliginin-en-fazla-oldugu-il-van,15839>

<http://t24.com.tr/haber/cocuk-isciliginin-en-fazla-oldugu-il-van,15839>